

Complexiteits-historische Research Praktijk

www.chrp.online info@chrp.online

Zijn wij allemaal gekoloniseerd door een tovenaarsleerling?

Over hoe we weer grip kunnen krijgen op een veranderende wereld

Gert Buiten

Juni 2025

Introductie

Volgens de Spaanse socioloog Manuel Castells is er bij de hedendaagse mensheid sprake van technologische overontwikkeling en sociale onderontwikkeling (Castells 2010c). Mede geïnspireerd op zijn werk probeer ik in dit essay te analyseren waar die technologische overontwikkeling vandaan komt en hoe we de sociale ontwikkeling kunnen verbeteren om beide ontwikkelingen weer in balans te brengen.

In Nederland en veel andere landen is sprake van politieke, maatschappelijke en in feite ook individuele onrust en onzekerheid. Een belangrijke factor daarbij is een gevoel van stuurloosheid, in meerdere betekenissen van het woord. Er is geen duidelijk en gemeenschappelijk beeld van welke kant we op zouden moeten als samenleving en als individu. En daar waar we wel proberen een bepaalde kant op te gaan blijkt het erg lastig dat echt te realiseren. Meestal is er al snel sprake van allerlei onvermoede en ongewenste neveneffecten en blijken dingen niet meer te werken zoals vroeger. Ook in die zin zijn we stuurloos: de oude manieren om het leven te leiden doen het niet meer en we zijn dus eigenlijk op zoek naar waar in de huidige wereld het stuur zit, waar de rem en waar het gaspedaal. In dit essay wil ik een poging doen om te analyseren hoe we in deze situatie verzeild zijn geraakt en vervolgens onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om weer grip te krijgen op de ontwikkelingen.

Een belangrijk uitgangspunt daarbij is het magistrale werk 'The information age: economy, society, and culture' van de Spaanse socioloog Manuel Castells, dat laat zien hoe veel van de hedendaagse problemen begrepen kunnen worden als het gevolg van de opkomst van de netwerksamenleving (Castells 2010a, 2010b, 2010c). In zijn eind 20^e eeuw verschenen boek beschrijft hij de mechanismen die ertoe hebben geleid dat we nu in een wereld leven waarin de globalisering in veel landen heeft geleid tot een tweedeling in de economie en de samenleving en dat ons dagelijks leven daarbij ingrijpend is veranderd. Maar begrijpen hoe we in de huidige situatie terecht zijn gekomen is één ding, de grote vraag is natuurlijk hoe die kennis ons helpt om weer uit de nesten te komen. Daarbij maak ik gebruik van inzichten uit de complexiteits- en netwerkwetenschap die de onderliggende mechanismes laten zien achter veel van deze ontwikkelingen. Dat helpt om de essentie te zien van ingewikkelde dingen en om verborgen samenhangen te ontdekken – en van daaruit te kunnen beredeneren hoe die ontwikkelingen te beïnvloeden zijn.

Hierdoor kan ik in dit essay laten zien dat een oplossing mogelijk is door de samenwerking op economisch gebied meer en beter in te bedden in samenwerking op sociaal, cultureel en politiek terrein. Zoals de tovenaarsleerling uit het sprookje moeten we leren om de schijnbaar autonome economische processen die we zelf op gang hebben gebracht te beheersen, in plaats van dat zij ons overheersen als een soort kolonisator. Verder laat ik zien dat we dit kunnen doen met behoud van de voordelen die de netwerksamenleving óók heeft gebracht, en dat we de hiervoor benodigde kennis en kunde óók de afgelopen decennia voorhanden hebben gekregen.

Globalisering en het ontstaan van de netwerksamenleving

Laat ik beginnen met het proces van globalisering, dat volgens Castells samen met de opkomst van de netwerksamenleving de belangrijkste drijvende kracht achter de veranderingen is. Globalisering is het proces waarbij in de tweede helft van de twintigste eeuw de wereldeconomie is veranderd in een globale economie. De wereldeconomie zelf is ontstaan in het koloniale tijdperk, toen een aantal koloniale machten ontstonden die ieder binnen hun eigen rijk een aantal niet-westerse landen verbonden met een meestal westers land. Die verbinding bestond minimaal uit een economische relatie waarbij de koloniën per saldo geld opleverden voor het koloniserende land. De niet-westerse landen vormden een bron voor goedkope grond- en delfstoffen, handelswaar en goedkope arbeid die ten goede kwamen aan de economie in het westerse land – maar vaak ook een belangrijke afzetmarkt voor de industriële producten uit het westerse land zelf. In een aantal gevallen ontstonden in de koloniën ook aanzienlijke westerse bevolkingsgroepen en werd de kolonie in meerdere of mindere mate cultureel en religieus beïnvloed door de westerse cultuur. In de koloniën raakte zodoende een deel van de economie en de samenleving verweven met de economie van de koloniale mogendheid. De koloniale mogendheden handelden en concurreerden met elkaar op de wereldmarkt, zodat de koloniën direct of indirect ook onderdeel werden van de wereldeconomie.

Door een aantal factoren groeide de wereldeconomie vanaf het midden van de twintigste eeuw door naar een globale economie waarin de economische verwevenheid steeds minder werd gedragen door landen en steeds meer door bedrijven (Castells 2010a en 2010b). Het cruciale kenmerk was daarbij dat productieprocessen die voorheen binnen één bedrijf werden uitgevoerd steeds vaker uitgesmeerd werden over meerdere bedrijven en landen – in een proces van outsourcing en offshoring. Zo ontstonden wereldwijde productieketens, waarbij multinationals een belangrijke rol speelden, een aanzienlijk deel van de wereldhandel bestaat in feite uit ‘intraconcernhandel’ tussen meerdere dochterondernemingen en vestigingen van eenzelfde moederbedrijf (Lanz en Miroudot 2011).

Een eerste factor daarbij was de dekolonisatie die vooral na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam. Veel koloniën werden zelfstandig, de westerse landen raakten hun politieke zeggenschap over de koloniën kwijt en de onderlinge economische relaties gingen vooral via handel en concurrentie lopen. Een tweede factor was de versnelling en verbreding van het industrialisatieproces na het einde van WOII – hand in hand met technologische vernieuwingen. Denk aan de opkomst van de elektromotor die het veel makkelijker maakte om bewerkingen te mechaniseren dan zware kolengestookte stoommachines, aan de ontwikkeling van elektronica en de vele vernieuwingen in de chemie en de petrochemische industrie. In combinatie met de dekolonisatie kwam ook in een aantal niet-westerse landen een industrialisatieproces op gang, waardoor die landen steeds vaker concurrenten werden van westerse landen – mede geholpen door relatief lage lonen. Een derde factor was de enorme verlaging van transportkosten, zeker in de scheepvaart maar ook in wegvervoer en luchtvaart. Onmisbaar was daarbij de standaardisatie van het zogenaamde stukgoedvervoer door het wereldwijde gebruik van de zeecontainer en de komst van gespecialiseerde containerschepen, containerterminals en vrachtwagens die de containers vanuit de havens het binnenland in konden brengen. Overigens was deze drastische daling van transportkosten ook een cruciale kracht achter de opkomst van het massatoerisme dat inmiddels ook over de hele wereld reikt. Een vierde factor was de ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologie met krachtige computers, razendsnelle en goedkope communicatiemogelijkheden en uiteindelijk ook het internet dat de hele wereld omspant. Dit was cruciaal om wereldwijd opererende bedrijven in staat te stellen ellenlange ‘supply chains’ met honderden toeleveranciers te besturen alsof ze allemaal op dezelfde locatie stonden. Last but not least was de stapsgewijze liberalisering van het kapitaalverkeer een essentiële factor in dit hele proces. Hierdoor werd het eenvoudiger voor banken, verzekeraars, pensioenfondsen, vermogensbeheerders en dergelijke om kapitaal in andere landen te beleggen en ontstonden meer mogelijkheden voor ‘foreign direct investment’: directe investeringen door bedrijven in het

buitenland door het oprichten van, overnemen van en samengaan met bedrijven in andere landen.

Hierdoor ontstond een nieuwe fase van het kapitalisme, waarin multinationals en financiële markten de leiding hebben en gaandeweg meer macht krijgen dan individuele nationale regeringen. De grote rol van multinationals en financiële markten heeft een aantal nadelen, maar zeker ook voordelen. Voor consumenten over de hele wereld levert het een veelheid aan goedkope producten op en een voortdurende ontwikkeling van nieuwe mogelijkheden. En de rol van financiële markten is erg belangrijk om enerzijds risico's te verminderen voor de burgers en bedrijven die iets willen ondernemen en anderzijds om de financiële mogelijkheden te creëren om gebruik te maken van wat economen hefboomeffecten noemen – die we hieronder nog zullen tegenkomen als het om 'vlindereffecten' gaat. Verder spelen financiële markten een cruciale rol bij het bepalen van de financiële waarde van allerlei dingen, waarbij dan ook nog de relatie wordt gelegd tussen het heden en de toekomst en voor- en nadelen in de tijd tegen elkaar kunnen worden afgewogen. Daarmee houden financiële markten zich dus ook bezig met dingen waarmee overheden en politici over na (zouden) moeten denken (Desai 2018).

Dit proces van globalisering leidde er samen met de ontwikkelingen op ICT-gebied weer toe dat er gaandeweg een netwerksamenleving ontstond die de hele wereld omspant maar in de meeste landen slechts een gedeelte van de economie betreft – en daarmee de basis is voor een maatschappelijke tweedeling die in veel landen zichtbaar en voelbaar is. Castells laat uitgebreid zien dat de netwerksamenleving vooral delen van de wereld met elkaar verbindt die waarde hebben voor de geglobaliseerde economie – en de onderdelen die 'waardeloos' zijn juist uitsluit van het netwerk. Wie werkt bij bedrijven en instellingen die onderdeel zijn van de netwerksamenleving krijgt erg goed betaald en heeft behoorlijk wat zekerheid, maar moet zich dan wel aanpassen aan de keiharde eisen die de netwerksamenleving stelt. Deze bedrijven en instellingen en de mensen die er werken hebben op de plaatsen waar ze actief zijn behoefte aan ondersteunende bedrijven en dienstverleners die op zich ook nog een aardige boterham kunnen verdienen maar al weer veel minder zekerheid hebben. Zij zijn al veel makkelijker vervangbaar door anderen en hebben daarmee al minder waarde voor de netwerksamenleving. En dan zijn er nog veel bedrijven, instellingen en mensen die dingen doen die geen directe waarde hebben voor de netwerksamenleving en daarmee waardeloos zijn voor de netwerksamenleving. Dat gaat echter wél om bedrijfstakken en beroepen die voor het dagelijks leven en de nationale samenleving cruciaal zijn, zoals horeca, detailhandel, persoonlijke dienstverlening, gezondheidszorg, onderwijs, infrastructuur, overheidsdiensten en dergelijke.

Binnen een land concentreren de onderdelen van de wereldwijde netwerksamenleving zich vaak op heel specifieke plaatsen en gebieden, vaak zelfs alleen maar bepaalde delen van een stad in plaats van een stad als geheel. In en rond die plaatsen zit veel werk, worden hoge salarissen betaald en gaan vaak de huren en huizenprijzen steeds verder omhoog. Daarbij ontstaat een steeds grotere kloof met de delen van een land die buiten de netwerksamenleving vallen.

Een centrale rol in deze veranderingen wordt ingenomen door informatiestromen. Castells spreekt zelfs van informatialisering en de informationele economie – als vervolg op de industriële economie (Castells 2010a). Die informatiestromen zijn in zekere zin vergelijkbaar met het zenuwstelsel van de globale economie: die gegevens zorgen voor de monitoring en besturing van de productieprocessen en de financiële stromen, voor de beslissingen die de bedrijven, burgers en bestuurders maken en de communicatie ervan naar degenen die de besluiten moeten uitvoeren. Castells ziet daarbij ook een onderscheid ontstaan tussen 'spaces of place' en 'spaces of flows'. De traditionele economie opereert in ruimtes van plaats (spaces of flows) waar mensen, machines, goederen en dergelijke bijeenkomen in fysieke processen van bijvoorbeeld productie en consumptie. In de informationele economie staan juist de ruimtes van stromen centraal, die zich over grote geografische afstanden kunnen uitstrekken maar door die informatiestromen voortdurend in 'real time' met elkaar verbonden zijn en daardoor één handelingsruimte vormen. Het raakvlak tussen die twee soorten ruimtes wordt gevormd door de fysieke plekken waar de

spaces of flows als het ware een landingsplaats of haven hebben omdat fabrieken, hoofdkantoren, laboratoria enzovoorts nu eenmaal ergens moeten staan. En daarbij zie je dat activiteiten waarbij mensen de meeste financiële waarde toevoegen geografisch gezien bijeenclusteren.

De globalisering heeft volgens Castells belangrijke effecten op de samenleving in veel landen. Dat blijkt allereerst uit het groeiende onderscheid tussen de delen van een land die onderdeel zijn van de globale economie en de rest van het land. Een tweede effect bestaat uit de veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur en de positie van arbeid en werknemers in de economie. Enerzijds komt er in de meeste landen meer werk voor hoger opgeleiden én voor laagopgeleiden, maar neemt de werkgelegenheid in de tussengroepen veel minder toe of krimpt die zelfs (Castells 2010b). Bij de hoger opgeleiden nemen de inkomens toe, maar bij de laagopgeleiden veel minder en gaan ze in koopkracht vaak zelfs achteruit. Een kern van hoogopgeleiden heeft vaak nog behoorlijke zekerheid over hun baan en krijgt bovendien veel vrijheid om hun werk in te vullen. Bij veel anderen bestaat het werk steeds meer uit het uitvoeren van strikte opdrachten met weinig speelruimte en vaak harde deadlines en targets. Ook hier speelt de informatisering een belangrijke rol: taken met een hoge toegevoegde waarde die veel kennis en creativiteit vergen zijn lastig te automatiseren en worden dus goed betaald. Taken die ook nog een hoop waarde toevoegen maar makkelijk zijn te automatiseren worden steeds meer door computerprogramma's en machines uitgevoerd, wat ook de reden is dat in het middensegment van de arbeidsmarkt de werkgelegenheid (relatief) afneemt. En bij taken die weinig waarde toevoegen maar lastig te automatiseren zijn krijgen werknemers – of zelfstandigen – steeds meer een rol van een soort menselijke machines met weinig vrijheid in de uitvoering maar veel flexibiliteit voor de opdrachtgever om de medewerker 'aan of uit te zetten'.

Omdat bedrijven uit het globale deel van de economie van een land op de arbeidsmarkt concurreren met bedrijven uit het niet-globale deel van de economie vinden veel praktijken uit het globale deel ook hun weg naar het niet-globale deel. Niet-globale bedrijven die hoger opgeleiden nodig hebben moeten ook hogere lonen gaan betalen om voldoende mensen binnen te halen en te behouden. Omgekeerd zal een deel van de niet-globale bedrijven voor de niet-automatiseerbare taken die minder rendabel zijn proberen de constructies van de bedrijven uit het globale deel van de economie te kopiëren.

In dat licht kan ook arbeidsmigratie gezien worden: een (beperkt) deel van de arbeidsmigranten is onderdeel van de spaces of flows, verdient goed en kan ook makkelijk overstappen van het ene landingspunt van de globale economie naar een ander. En een ander, groter deel bestaat juist uit mensen uit andere landen voor wie de onzekere en laagbetaalde banen of taken nog altijd beter zijn dan wat ze in hun eigen land kunnen krijgen.

Door deze ontwikkelingen in de aard en structuur van het werk vindt volgens Castells ook een verandering plaats in onze tijdsbeleving (Castells 2010a). In het globale deel van de economie en de samenleving is volgens Castells een soort 'tijdloze tijd' ontstaan, waardoor tijd ook een andere rol speelt in het leven van veel mensen en steeds minder goed het ritme van het sociale leven bepaalt.

Dit is een grote verandering ten opzichte van het tijdsbegrip dat ontstond bij de industrialisatie van de westerse samenlevingen. Veel geïndustrialiseerde landen werden geregeerd door de klok, die cruciaal was in het industriële kapitalisme om productieprocessen, transport enzovoorts op elkaar af te stemmen. Die lineaire, onomkeerbare, meetbare en voorspelbare tijd is versplinterd in de netwerksamenleving. In de nieuwe tijdsbeleving lopen heden, verleden en toekomst door elkaar: een soort 'tijdloze tijd', zonder richting maar wel gericht op het realiseren van zoveel mogelijk (economische) waarde en nut, geholpen door technische communicatiemiddelen. Dit maakt zowel kapitaal als het sociale leven los van de beperkingen van de kloktijd.

Voor kapitaalbezitters en -beheerders betekent dit dat er één wereldomspannende kapitaalmarkt is ontstaan die 24 uur per dag functioneert en waarin continu gezocht kan worden naar mogelijkheden om geld te laten renderen – door investeringen maar ook door handel en

speculatie. Minieme en kortstondige prijsverschillen kunnen door hedgefondsen al worden gebruikt om winsten te genereren door in korte tijd grote bedragen van aan- en verkopen te doen. Omdat snelheid zo belangrijk is geworden in het globale deel van de economie moeten de managers, werknemers en andere arbeidskrachten steeds meer in staat zijn om goed geïnformeerd en zoveel mogelijk *real-time* zelfstandig beslissingen kunnen nemen – waarmee de klassieke, sterk hiërarchische industriële manier van leidinggeven niet meer past. Er is steeds meer behoefte aan ‘just-in-time labor’. Werktijden en werkroosters worden flexibeler, wat voordelen heeft voor werkers maar zeker óók voor de bedrijven: mensen worden ingezet op de momenten dat hun werk het meeste oplevert (Castells 2010b). En door het opknippen van werktijden in kleinere stukken zijn er ook meer mensen aan het werk gekomen voor wie fulltimewerk om wat voor reden dan ook geen optie is. Een deel van de fulltimewerkers maakt juist langere dagen dan voorheen, een ander deel maakt juist kortere dagen dan vroeger standaard was. Maar zoals Castells opmerkt is in de meeste gevallen de werkdruk wél hoger geworden. Door die veranderende rol van tijd in het werkende leven verandert voor de betrokken werkers ook het sociale leven. Door de ‘verrommeling’ van de werktijden voor veel mensen kan het sociale leven zich steeds minder richten naar de werktijden en -roosters. Er zijn geen vaste tijden en geen vaste dagen meer dat nagenoeg iedereen deel kan nemen aan sociale activiteiten. En omdat in de netwerksamenleving steeds vaker beide partners werken – en vaak zelfs móeten werken – grijpt de veranderende rol van de tijd ook in binnen het gezinsleven en in de rol- en tijdsverdeling daarbinnen. Waarbij de typisch industrieel-kapitalistische taakverdeling met een mannelijke kostwinner en vrouwelijke zorgster met het ‘kerngezin’ als meest voorkomende huishoudens-structuur steeds meer onder druk komt te staan. Vóór de opkomst van het industriële kapitalisme bestonden huishoudens veel vaker uit drie of zelfs meer generaties en deden vrouwen ook méér werk dat bijdroeg aan het inkomen van het huishouden dan in de industriële samenleving (Castells 2010a).

De netwerksamenleving doorbreekt bovendien steeds meer de levenscyclus die in de industriële samenleving ontstond, van achtereenvolgens een fase van scholing, een periode van werken en uiteindelijk pensionering. Sommige mensen zijn eerder dan de pensioengerechtigde leeftijd in economische termen ‘afgeschreven’, anderen kunnen nog ruim na die leeftijd economisch actief blijven en geld verdienen – of moeten zelfs juist blijven werken.

De moderne communicatietechnologie en bijbehorende nieuwe mediavormen leiden volgens Castells in de tijdsbeleving tot twee bijzondere effecten. Enerzijds ontstaat een simultaneïteit of gelijktijdigheid: alle nieuws gaat razendsnel de wereld over zodat iedereen alles gelijktijdig kan weten. Anderzijds ontstaat tijdloosheid, omdat bijvoorbeeld tv-programma’s, films en series nu zowel in *realtime* bekeken kunnen worden als teruggekeken of zelfs vooruitgekeken. Castells noemt het nieuwe tijdsbegrip daarom ‘tijdloze tijd’. Daarin is geen sprake meer van een duidelijke volgorde van gebeurtenissen en verliest tijd een deel van de structurerende werking in bijvoorbeeld het mensenleven.

En ook hierdoor ontstaat een tweedeling in de samenlevingen: het geglobaliseerde deel van een samenleving wordt geregeerd door de tijdloze tijd, de rest door de klassieke, plaats- en tijdgebonden tijdsbeleving. Waarbij geldt dat bijvoorbeeld onderwijs, kinderopvang en gezondheidszorg meestal deel zijn van het niet-geglobaliseerde deel van de economie en samenleving – zodat ouders die beiden ‘geglobaliseerd werk’ doen voortdurend te maken hebben met twee verschillende tijdsregimes. Castells vat het poëtisch samen als ‘Timelessness sails in an ocean surrounded by time-bound shores, from where still can be heard the laments of time-chained creatures’ (Castells 2010a, p.497).

In de netwerksamenleving is door de opkomst van moderne media en communicatie een interactieve multimediale wereld ontstaan die doorgedrongen is in alle onderdelen van ons leven (Castells 2010a). Die ontwikkeling is niet gestuurd door overheden maar door bedrijven en technologische ontwikkelingen. De ontwikkelingen worden daarom vooral gestuurd door de financiële belangen van een beperkte groep rijke ondernemers en conglomeraten, die vaak

wereldwijd opereren. Tegelijkertijd hebben gebruikers en mediaconsumenten wel een belangrijke rol, omdat de ontwikkeling weliswaar gedreven wordt door commerciële motieven maar inhoudelijk door de interactie tussen nieuwe technische mogelijkheden en individuele, sociale en culturele wensen. Vanuit de commerciële belangen wordt vooral ingezet op het ontwikkelen van multimediale entertainmentsystemen, en minder op de mogelijkheden om de nieuwe technieken te gebruiken in bijvoorbeeld onderwijs en gezondheidszorg.

De nieuwe ontwikkelingen richten zich vooral op toepassingen in de huiselijke omgeving – en niet meer op speciale plaatsen als bioscopen, stadions en dergelijke. Ook zijn er veel individuele toepassingen ontstaan, al helemaal dankzij de opkomst van de smartphones (en voor die tijd de walkmans en andere vormen van ‘personal audio’, draagbare videospelletjes en dergelijke).

De nieuwe multimediale wereld die hierdoor is ontstaan heeft volgens Castells een aantal belangrijke eigenschappen. Om te beginnen een enorme culturele diversiteit: in plaats van één tv-kanaal voor heel Nederland naar een groot aantal zenders en andere mediavormen, met voor elke doelgroep wel een eigen kanaal. In de tweede plaats ontstaat er een sociaal verschil tussen twee soorten gebruikersgroepen: degenen die in de interactie met de nieuwe mogelijkheden goed in staat zijn hun eigen keuzes te maken en degenen die vooral gebruik maken van door anderen bepaalde pakketten van media-aanbod – omdat ze door de bomen het bos niet meer zien in het vele aanbod of omdat ze te weinig geld hebben. In de derde plaats gaan allerlei verschillende vormen van informatie door elkaar lopen omdat ze via dezelfde multimediale kanalen worden gebracht: denk aan ‘infotainment’ waarbij informatie en entertainment door elkaar lopen en aan educatieve programma’s die kenmerken krijgen van een video-game. De grenzen vervagen en daarmee wordt het bijvoorbeeld ook lastiger te bepalen wat nou ‘echt’ waar is en wat niet. Tot slot gaan daardoor allerlei soorten betekenissen, sociale codes en dergelijke door elkaar lopen en ontstaat een ‘werkelijke virtualiteit’, waarmee Castells wil zeggen er in die virtuele mediawereld een nieuwe omgeving ontstaat van symbolen en betekenissen die een nieuwe werkelijkheid vormt en net zo ‘echt’ is als de fysieke wereld (Castells 2010a).

Culturen zijn immers opgebouwd uit communicatieprocessen die bestaan uit de productie en consumptie van tekens en symbolen, zoals Roland Barthes en Jean Baudrillard stellen (Baudrillard 1972 en Barthes 1978). We ervaren de werkelijkheid altijd door een filter of perspectief van de tekens en symbolen die betekenis geven aan wat we waarnemen. En dat is de basis van de werkelijke virtualiteit die centraal staat in de huidige wereld: in het multimediale communicatiesysteem dat ons aan alle kanten omringt en waarmee wij een groot deel van de wereld waarnemen lopen beelden van de ‘echte’ werkelijkheid en de puur vanuit de communicatie gegenereerde symbolen door elkaar en hebben evenveel communicatieve waarde – en vormen dus beide onze beleving van de werkelijkheid. En daarmee worden op een bepaalde manier fantasie en werkelijkheid gelijkwaardig in de netwerksamenleving. ‘Fake news’ en feiten komen naast elkaar te staan, beelden zeggen meer dan woorden zelfs als ze niet kloppen, heden, verleden en toekomst lopen door elkaar. En hierdoor kunnen traditionele culturele boodschappen en betekenissen niet goed meer worden overgebracht, tenzij ze zich aanpassen aan deze nieuwe multimediale werkelijkheid. Binnen die nieuwe werkelijkheid is tegelijkertijd veel meer ruimte voor het creëren van nieuwe werelden, of zoals Castells het zegt ‘self-constructed image worlds’ waar ‘make-believe is belief in the making’ (Castells 2010a). En als voldoende mensen gaan geloven in zo’n verbeelde werkelijkheid en zich ernaar gaan gedragen, dan wordt die vanzelf een ‘echte’ werkelijkheid.

Iedereen die communiceert via dit nieuwe systeem kan potentieel enorm veel anderen bereiken, denk bijvoorbeeld aan berichten die viral gaan. Maar wie er gebruik van maakt krijgt onverbidlijk te maken met de wetten van deze nieuwe communicatiewijze. Mensen die in de traditie staan van de Verlichting, zoals liberalen, socialisten en sociaaldemocraten, hebben vaak moeite met dit nieuwe communicatiesysteem. Zij blijven hameren op een of andere echte werkelijkheid en discussiëren veel over het wel of niet waar zijn van uitspraken – maar dat doet niet ter zake in de communicatie op zich, dus in het meekrijgen van anderen in een bepaald denkbeeld. Mensen uit een aantal andere tradities kunnen hier veel beter mee omgaan, zoals degenen met bepaalde

religieuze achtergronden of een populistische inslag. Een sterk voorbeeld daarvan is Donald Trump, die zijn eigen social mediakanaal opzette en dat de naam Truth Social meegaf: sociale waarheid. Ook de Britse Brexiteers onder leiding van onder andere Boris Johnson hebben de wetten van het nieuwe systeem maximaal benut.

Het multimediale communicatiesysteem is dus een erg krachtig instrument binnen de netwerksamenleving om de interactie tussen mensen onderling vorm te geven en hun gedrag te beïnvloeden. Wie daar goed mee om kan gaan kan 'influencer' worden. Maar tegelijkertijd zijn er binnen samenlevingen en economieën ook andere systemen en interactiemechanismen werkzaam die het effect van 'make believe' kunnen afremmen of tenietdoen. Het systeem van economische interacties is daar een goed voorbeeld van. Zowel de Amerikaanse president Donald Trump als de in de traditie van Brexiteers opererende Britse premier Liz Truss hebben een aantal plannen moeten terugtrekken onder druk van de financiële markten. Die markten bestaan uit de interactie tussen vragers en aanbieders en zijn in die zin ook een sociaal medium, waar bijvoorbeeld eveneens bepaalde dingen viral kunnen gaan, en ook daar geldt dat iedereen die meedoet onderhevig is aan de wetmatigheden van dat systeem.

De netwerksamenleving als bron voor maatschappelijke tweedeling

In de visie van Castells heeft de globalisering dus geleid tot de komst van een netwerksamenleving die enerzijds de hele wereld omspant, maar anderzijds in de meeste afzonderlijke landen maar een deel van de maatschappij en economie omvat. Daardoor is in de meeste landen sprake van een tweedeling, niet zozeer tussen arm en rijk of tussen stad en platteland maar bovenal tussen het deel van een nationale samenleving dat rechtstreeks is aangesloten op de wereldwijde netwerksamenleving en het deel dat daar alleen maar indirect aan is verbonden. En daarbij geldt dat het eerste deel van de nationale maatschappij vooral de voordelen van de netwerksamenleving plukt en het tweede deel vooral de nadelen.

Het is goed daarbij te beseffen dat het proces van globalisering al in de jaren tachtig op gang begon te komen en dat de netwerksamenleving vanaf de jaren negentig begon te ontstaan – maar voor een aantal culturele aspecten na 2000 tot volle ontplooiing kwam, en nog eens een versnelling kreeg met de opkomst van mobiel internet, smartphones, social media, streaming diensten en dergelijke waardoor we altijd en overal 'verbonden zijn'. De basis van de huidige situatie begon dus vanaf pakweg 1990 te ontstaan maar een aantal ontwikkelingen zijn pas de laatste tien à vijftien jaar opgekomen.

Dit is een diepere oorzaak dan het door velen verfoeide neoliberalisme dat nu door velen wordt aangewezen als oorzaak van veel nationale politieke en maatschappelijke problemen. Mijns inziens is de opkomst van het neoliberalisme in Nederland en een aantal andere westerse landen vooral een reactie geweest op de globalisering – en dus een symptoom van globalisering en de netwerksamenleving in plaats van de grondoorzaak. Maar dan wel een reactie in de vorm van een aanpassing van de nationale maatschappij aan de nieuwe omstandigheden en daardoor ook een versterkende factor bij globalisering en de netwerksamenleving. Verderop zal ik hier dieper op ingaan.

De geglobaliseerde economie en de netwerksamenleving hebben een aantal belangrijke positieve effecten gehad – die er ook aan bijgedragen hebben dat velen er vrijwillig hebben meegewerkt aan de totstandkoming ervan. In Nederland betreft dat onder andere hoge werkgelegenheid en arbeidsparticipatie, een hoog opleidingsniveau, een behoorlijk goede verzorgingsstaat en voorzieningen, veel individuele vrijheid en ontplooiingsmogelijkheden, fantastische moderne apparaten en diensten om gebruik van te maken, ruime mogelijkheden voor buitenlandse vakanties en een hoge levensverwachting.

Wereldwijd is er een veel groter aantal landen dat verbeteringen heeft kunnen realiseren op het gebied van economie, armoedebestrijding, opleiding, gezondheidszorg en dergelijke. Het aandeel van mensen in extreme armoede is afgenomen (Wereldbank) – waar die er nog is zijn vaak eerder oorlogen de directe aanleiding dan uitsluiting van de netwerksamenleving. In veel landen en

regio's heeft dit ook geleid tot een dalend aantal geboortes en begint de bevolkingsomvang zelfs terug te lopen. Dat is een teken dat de familie niet meer het belangrijkste middel is voor individuen om voldoende zekerheid te krijgen in een onzekere wereld.

Nadelen zijn er echter zeker ook. In Nederland betreft dat onder andere uitholling van maatschappelijke voorzieningen zoals zorg, onderwijs en huisvesting, een groeiende ongelijkheid in financiële zin, toenemende versplintering van de samenleving door inclusie en exclusie in het netwerk, hoge tijdsdruk en altijd stress en schaarste aan personeel. Wereldwijd is er sprake van groeiende migratiestromen, een steeds grotere invloed van wereldwijd opererende criminele netwerken en uiteraard grote milieuproblemen en klimaatverandering.

Veel van deze nadelen zijn in Nederland ook steeds meer in het centrum komen te staan van maatschappelijke en politieke discussies en hebben ook een rol gespeeld in de polarisatie en de opkomst van een veelheid aan nieuwe politieke partijen. Daarmee kunnen we ook concluderen dat dit proces van globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving de belangrijkste oorzaak is van de maatschappelijke problemen waar Nederland – en de rest van de wereld – mee te kampen heeft. Daarmee zijn de Nederlandse problemen onderdeel van een wereldwijd proces dat onze samenleving gaandeweg steeds meer is gaan bepalen.

De netwerksamenleving als koloniale macht

Globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving waren wereldomvattende ontwikkelingen met een sterke invloed op nationale samenlevingen, maar zonder dat afzonderlijke landen veel konden doen om die invloed buiten de deur te houden. Daarmee heeft dit proces veel overeenkomsten met het proces van kolonisatie dat in eerdere periodes plaatsvond en waarbij het westerse landen waren die in nationale samenlevingen van andere landen doordrongen en daar hun macht oplegden. Alleen horen bij globalisering de westerse landen zelf ook tot de samenlevingen waarin een 'vreemde invloed' doordrong en de regels ging bepalen.

Globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving kun je mijns inziens goed vergelijken als een soort koloniale macht: een factor met een niet-binnenlandse herkomst die het doen en laten van binnenlandse actoren sterk beïnvloedt en waarvan het eigen gedrag niet of maar beperkt kan worden bijgestuurd door de nationale overheid. Een invasieve kracht die veranderingen in de economie, samenleving, bestuur en cultuur tot gevolg heeft op een vaak dwingende manier. Een deel van de binnenlandse actoren heeft er naast nadelen ook voordeel van, bij een ander deel kunnen de nadelen groter zijn dan de voordelen.

Het gaat daadwerkelijk om een macht, die ook nationale regeringen die niet mee willen doen kan dwingen om toch mee te gaan in het proces van globalisering. Zo zijn er meerdere voorbeelden waarbij de wereldwijde financiële markten nationale regeringen dwongen bepaalde plannen terug te trekken. Denk aan premier Lizz Truss in het VK, die binnen een dag werd gedwongen een financieel-economisch plan terug te trekken over belastingverlaging en een forse stijging van de overheidsuitgaven. En zelfs Donald Trump moest zijn plannen voor importtarieven pauzeren onder druk van de financiële markten. Die druk wordt meestal uitgeoefend via twee mechanismes: het beïnvloeden van de valutakoers van de nationale munt van een land en het beïnvloeden van de rente op staatsleningen. Een dalende wisselkoers leidt tot oplopende binnenlandse inflatie en tot hogere rentes – die zelf weer de economische groei afremmen en het voor een regering duurder maken om geld te lenen. Het op grote schaal verkopen van staatsleningen door beleggers leidt tot hogere rentes waardoor het opnieuw duurder wordt voor een regering om te lenen. Met dit soort mechanismes worden nationale regeringen door de markten gedwongen hun staatsschuld niet te ver te laten oplopen, de inflatie in de hand te houden en de economie voldoende competitief te houden door de lonen niet te hard te laten stijgen en de belastingdruk acceptabel te houden.

Een heel andere vorm van invloed is dat globalisering en vooral de netwerksamenleving ook een aantal aantrekkelijke eigenschappen heeft waardoor een aanzienlijk deel van de burgers van een land er graag aan mee wil doen. Denk aan individualisering, rationalisering, verhoging van het opleidingsniveau, verandering van de beroepenstructuur, grotere welvaart en meer bestaanszekerheid. Het 'invasieve effect' van globalisering en opkomende netwerksamenleving is het gevolg van een combinatie van externe *push* en interne *pull*.

Een belangrijk verschil met het oude kolonisatieproces is dat globalisering vooral gedreven wordt door een veelheid van individuele bedrijven, beleggers en andere actoren en niet door nationale regeringen. In het oude kolonisatieproces was er steeds één 'moederland' dat een ander land op de één of andere manier in zijn macht kreeg. Daarbij was steeds één land de koloniale machthebber en was er sprake van één specifiek 'kolonisatiemodel', variërend van een vestigingskolonie waarin de oorspronkelijke bevolking werd weggedrukt door grootschalige immigratie vanuit het moederland (zoals de VS en Australië) tot handelskolonies die vooral grondstoffen leverden en een afzetmarkt vormden voor het moederland – en allerlei smaken ertussenin. Dit maakte het voor de gekoloniseerden mogelijk om in verzet te komen tegen een duidelijke tegenstander en is in veel gevallen ook uiteindelijk een dekolonisatie tot stand gekomen.

In het nieuwe kolonisatieproces zijn er geen landen betrokken als koloniserende macht en is het dus ook veel lastiger om ertegen in verzet te komen. Zoals gezegd zijn er vooral veel afzonderlijke en vaak anonieme bedrijven, beleggers en burgers bij betrokken waardoor er geen duidelijke veroorzaker is. Weliswaar spelen enkele internationale organisaties een rol bij vooral het globaliseringsproces, zoals IMF, Wereldbank en de Wereldhandelsorganisatie WTO maar die werken grotendeels 'in dienst' van het globale systeem en faciliteren het meer dan dat ze het aansturen.

Globalisering is dus veel diffuser en ongrijpbaarder dan het oude kolonisatieproces, maar leidt wel degelijk tot effecten in nationale samenlevingen en economieën die vergelijkbaar zijn met kolonisatie. Dat geldt vooral voor de maatschappelijke tweedeling die ontstaat, iets dat uitgebreid is bestudeerd door de Nederlandse econoom Boeke in de jaren dertig en veertig (Boeke 1946). Hij zag in veel gekoloniseerde landen een 'duale economie' en gespleten samenleving ontstaan. Eén deel van de economie was in zijn ogen in feite een kapitalistische enclave: rationeel opererend, gebaseerd op privaat eigendom, individualisme en gericht op winst maken op de wereldmarkt. Het andere deel was 'voorkapitalistisch', bestaand uit kleine en hechte dorpsgemeenschappen met een grondslag gericht op behoud, bestendiging en rust. Volgens Boeke hadden de inwoners daar een beperkt behoeftenschema, was het individu onderdeel van de gemeenschap en was het economische ondergeschikt aan de sociale bedrijvigheid. Economische handelingen werden onder een ethische of religieuze maatstaf gesteld, en eigenlijk werd economische arbeid gezien als een soort noodzakelijk kwaad. Centraal in die gemeenschappen stond collectieve interactie, gebaseerd op wederkerig hulpbetoon.

Boeke zal ongetwijfeld een aantal zaken teveel door een westerse bril gezien hebben, maar waar hij zeker goed oog voor had waren de mechanismes waarmee de kapitalistische wereld steeds dieper doordrong in de dorpsgemeenschappen en in een sluipend proces hun leefwijze gaandeweg uitholde en afbrak. De kapitalistische enclaves stonden in eerste instantie min of meer los van de rest van zo'n land, maar er liep wel een stroom van goederen, mensen en belastinggeld van de gekoloniseerde samenleving naar de kapitalistische enclaves. In zijn woorden was hierbij sprake van 'drainage' waarmee de westerse enclaves zich verrijkten en de plattelandssamenleving goederen, geld en ook mensen verloor – vaak de meer ondernemende dan wel al wat rijkere mensen die in de stad een beter leven konden vinden. Overheden konden proberen de resulterende armoede op het platteland te bestrijden, volgens Boeke tevergeefs: "Maar het is een strijd tegen symptomen, de wortel van het kwaad blijft onaangetast, die zit stevig

en verborgen in het feit dat een voorkapitalistische huishouding steeds dieper in het geldverkeer gedreven wordt, waarvoor zij ongeschikt is en die zij niet baas kan".

Het gaat hier dus om een voorkapitalistische wereld die langzaam het onderspit delft tegenover een binnendringende kapitalistische wereld, maar het lijkt dus ook op te gaan voor een geïndustrialiseerde kapitalistische wereld die in aanraking komt met een globaliserende economie en netwerksamenleving. Ook daarbij ontstaat in feite een 'duale economie' en een tweedeling van de samenleving waarin verschillende stelsels van normen en waarden tegenover elkaar komen te staan. Net als bij het kolonialisme is er in de netwerksamenleving sprake van rationalisering, efficiency en individualisering waarbij het individu steeds losser komt te staan van zijn of haar directe omgeving – op een manier die veel verder gaat dan in de 'traditionele industriële samenleving'. En ook bij de netwerksamenleving is er sprake van een trek naar de stad of beter gezegd naar de enclaves van de globale economie en vindt er een soort drainage van menselijk talent naar die enclaves plaats. In hoeverre er per saldo ook sprake is van stromen van geld en goederen van de regio naar de geglobaliseerde enclaves kan ik niet zeggen. In de geglobaliseerde economie zijn diensten belangrijker geworden dan goederen en in de enclaves wordt veel geld verdiend op basis van de bijdrage aan de globale economie. Het probleem ligt er denk ik eerder in dat er een economie van twee snelheden ontstaat waarin het niet-globale deel van de economie en samenleving te maken krijgt met achterblijvende salaris- en inkomensgroei, verdringing op de huizenmarkt en dergelijke.

Het grote verschil tussen deze beide kolonisatieprocessen is zoals gezegd dat het eerste veroorzaakt werd door landen die andere landen koloniseerden en dat er bij het tweede, huidige proces geen duidelijke individuele landen, bedrijven of andere actoren als veroorzakers zijn aan te wijzen. Bovendien is het een proces dat vrijwel alle landen op een vergelijkbare manier treft: westerse en niet-westerse landen, geïndustrialiseerde landen en opkomende economieën.

Dit betekent dat zo'n beetje de hele mensheid in hetzelfde schuitje zit, en dat vluchtelingen, arbeidsmigranten, afstammelingen van tot slaaf gemaakten, de afgehaakten en door Den Haag genegeerden meer met elkaar gemeen hebben dan je op het eerste gezicht zou denken. Voor allen is de globalisering en de netwerksamenleving iets dat 'van buitenaf' lijkt te komen, als een vreemde invloed – die enerzijds aantrekkelijke voordelen biedt en anderzijds ook een hoop nadelen heeft en linksom of rechtsom dwingt tot veranderingen in het dagelijks leven. Daarmee worstelt ook iedereen met dezelfde vraag: waar komt deze kracht vandaan en hoe kunnen we ons verweren? Wie zit erachter... en zit er eigenlijk wel iemand achter?

Globalisering als collectieve interactie

In alle afzonderlijke landen lijken deze ontwikkelingen van buitenaf te komen, maar er is geen enkel land dat we als boosdoener kunnen aanwijzen. Omdat veel mensen toch een vijand nodig hebben om te kunnen omgaan met dergelijke krachten waar ze geen invloed op hebben is er de afgelopen decennia een veelheid aan zondebokken en complottheorieën naar voren gekomen. Denk aan het neoliberalisme, een geheime wereldregering, de elite, George Soros, en natuurlijk immigranten, buitenlanders en het kapitalisme als veroorzakers van alle ellende. En in niet-westerse landen wordt uiteraard graag het Westen als boosdoener aangewezen.

Dit soort verklaringen hebben voor hun aanhangers het voordeel dat er een duidelijke vijand is die je overal de schuld van kunt geven en dat ze eenvoudig te begrijpen zijn – en vaak ook nog dat het een soort self-fulfilling prophecies zijn. Maar meestal is de onderbouwing mager en is er geen hard bewijs. Daarom kan het geen kwaad nog wat verder te zoeken naar mogelijke oorzaken en achterliggende mechanismes.

Iets dat daarbij kan helpen is de Complexiteitswetenschap. Die is in de loop van de jaren negentig ontstaan en heeft als doel om beter zicht en meer grip te krijgen op complexe systemen. Dat zijn systemen die bestaan uit meerdere onderdelen die op elkaar inwerken en waarbij uit die interactie 'emergente eigenschappen' ontstaan die niet volledig verklaard kunnen worden uit een optelsom van de losse onderdelen. Zoals het Nederlandse spreekwoord zegt: 'waarbij het geheel meer is dan de som der delen'. Daardoor hebben dergelijke systemen vaak onvoorspelbaar gedrag,

waarbij 1+1 helemaal geen 2 hoeft te zijn, maar soms ook 1 ½ of 3. Concrete voorbeelden van dergelijke systemen en processen zijn bijvoorbeeld de huizenmarkt, het ontstaan van files en ecosystemen. Om de file als voorbeeld te nemen: als er één auto op een weg rijdt ontstaat er nooit een file, maar naarmate er meer auto's bijkomen moeten bestuurders steeds meer rekening met elkaar houden. Het gedrag van de ene automobilist beïnvloedt de gedragsvrijheid van de andere. En naarmate er meer auto's op de weg komen, bestuurders te weinig onderlinge afstand houden en de onderlinge snelheidsverschillen te groot zijn kan er uit dat gezamenlijke gedrag ineens een situatie ontstaan dat de snelheid fors omlaag gaat en soms het verkeer zelfs helemaal tot stilstand komt: de file. Dat langzaam rijden en stilstaan zijn de emergente eigenschappen die voortkomen uit de interacties tussen de automobilisten.

Die emergente eigenschappen zijn volgens mij erg belangrijk voor het begrijpen van globalisering en de netwerksamenleving. Als het gaat om mensen, dan ontstaan dit soort eigenschappen als er sprake is van een 'collectieve interactie', waarbij meerdere mensen (en organisaties van mensen zoals bedrijven en overheden) met elkaar interacteren en door die interactie een collectief gaan vormen. Dat kan in de vorm van een vrijwillige en wederkerige samenwerking, waarbij alle betrokkenen voordeel hebben bij de interactie. Maar er kan ook een collectief ontstaan als maar één van de betrokkenen dat wil en in staat is het gedrag van anderen te beïnvloeden – wat betekent dat diegene macht heeft over de anderen (Galbraith 1983). Denk aan interacties als stalking, chantage, afpersing, gijzeling of oorlog: één partij begint en de andere partijen zijn gedwongen om mee te doen, of ze nu willen of niet. En samen vormen ze een samenhangend collectief waarbinnen duidelijke mechanismes ontstaan met een eigen logica. Om een collectieve interactie te snappen kan daarom onder andere gekeken worden of alle betrokkenen op vrijwillige basis meedoen (en er dus ook weer uit kunnen stappen), of er sprake is van wederkerigheid en of iedereen evenveel invloed heeft of dat een paar grote spelers de dienst uit maken.

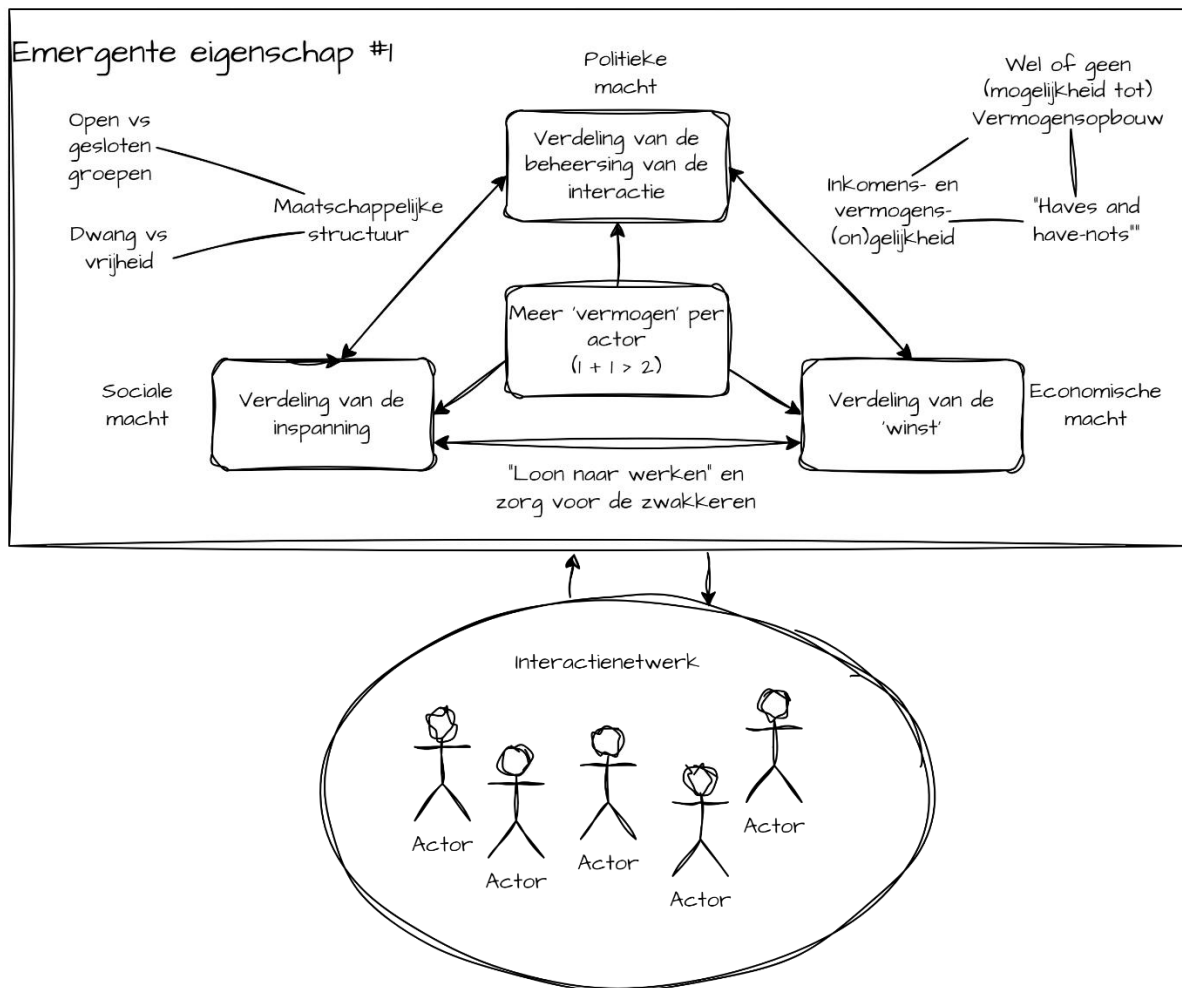
Laten we om te beginnen een positieve collectieve interactie onder de loep nemen, gebaseerd op vrijwillige samenwerking. Stel: er zijn twee jongens in een tuin aan het spelen, een lange en een kleine. Na een tijdje krijgen ze honger maar er is niets te eten. Over de schutting hangt een tak van de appelboom van de buren, waar een heerlijke sappige appel aan hangt. Maar de appel hangt zo hoog dat zelfs de Lange er niet bij kan. Na enig overleg klimt de Kleine op de schouders van de Lange en plukt de appel. Met het zakmes van de Kleine snijden ze de appel in tweeën en vervolgens peuzelt ieder zijn helft lekker op. Door de interactie van het samenwerken konden ze samen meer dan ieder afzonderlijk, en daarmee is het krijgen van de appel een emergente eigenschap. Dat levert natuurlijk wel meteen de vraag op van wie die opbrengst dan is: van de Lange, van de Kleine of van allebei? En als die van allebei is, hoe wordt die opbrengst dan verdeeld? En wie bepaalt die verdeling? In dit geval besluiten ze samen om de appel in twee gelijke stukken te delen, maar de Lange had ook kunnen stellen dat hij een groter stuk verdiend heeft omdat hij langer is dan de Kleine en daarmee een grotere bijdrage heeft geleverd aan het verkrijgen van de opbrengst. Omgekeerd kan de Kleine stellen dat bij het verdelen zijn mes is gebruikt en dat hij daarom recht heeft op een wat groter stuk. Daarop zou de Lange een groter deel kunnen afdwingen om dat hij langer en sterker is. En wat als de Lange al snel weer honger heeft en een tweede appel zou willen plukken, maar de Kleine nog geen trek heeft en geen zin om met gevaar voor eigen leven op de schouders van de Lange te gaan staan om de volgende appel te pakken – die natuurlijk hoger hangt dan degene die ze als eerste plukten?

Zelfs bij zo'n simpel voorbeeld komt al een aantal cruciale vragen bovendrijven over menselijke samenwerkingen en andere collectieve interacties. Deels gaan die over macht en eigendom: wie is of zijn eigenaar van de vruchten van de samenwerking, wie bepaalt hoe en wanneer de samenwerking wordt uitgevoerd en wie welke rol heeft en wie bepaalt de verdeling van de opbrengst? Daarbij spelen drie soorten macht: politieke macht (de beheersing van de interactie), economische macht (de verdeling van de opbrengst) en sociale macht (de verdeling van de inspanning). In afbeelding 1 is dit schematisch samengevat. De combinatie van politieke en sociale macht bepaalt de maatschappelijke structuur, de combinatie van politieke en economische macht bepaalt de inkomens- en vermogensongelijkheid en de combinatie van

sociale en economische macht bepaalt in hoeverre er voor de betrokken sprake is van 'loon naar werken' en hoe er wordt omgegaan met mensen die niet in staat zijn volledig bij te dragen aan de collectieve interactie.

In zijn *Ultrasociety* laat complexiteitshistoricus Peter Turchin zien hoe belangrijk het vermogen is van menselijke gemeenschappen om hun onderlinge samenwerking te organiseren. Ook laat hij zien hoe de organisatie van de samenwerking in de loop van de millennia voortdurend verder geëvolueerd is als aanpassing aan veranderende omstandigheden (Turchin 2006 en 2016). En dat is denk ik ook de uitdaging waar we nu opnieuw voor staan: de omstandigheden zijn opnieuw veranderd en we zullen de inrichting van onze samenwerking en samenleving moeten aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden.

Afbeelding 1. Schematisch overzicht van een collectieve interactie

Het is goed om op dit punt in het verhaal nog even wat dieper in te gaan op *economische* collectieve interactie en de emergente eigenschappen die daarbij ontstaan. Een belangrijk begrip onder economen is daarbij de 'waardecreatie': in een economische collectieve interactie ontstaat toegevoegde waarde, waarmee meestal wordt aangegeven dat de ruilwaarde van een product hoger is dan de waarde van de goederen, diensten, arbeid en andere inputs die nodig waren om het product te maken. Bij een verkoop komt die toegevoegde waarde financieel gezien terecht bij de verkoper, doorgaans dus de ondernemer die het product heeft laten maken, daarvoor het productieproces heeft opgezet en de kosten gemaakt en die een koper voor het product heeft weten te vinden. Voor de koper is waardecreatie in de vorm van financiële toegevoegde waarde of winst niet interessant: voor hem of haar zit de bij de ruil gecreëerde

waarde juist in de gebruikswaarde, dus in het feit dat het aangekochte product de koper in staat stelt dingen te doen die de koper anders niet zou kunnen of tegen veel meer moeite. Die gebruikswaarde is echter veel lastiger te meten en wordt in de meeste economieboeken al snel buiten beschouwing gelaten. Mede daardoor heerst in belangrijke delen van vooral de liberale en kapitalistische economische wetenschap het beeld dat het de ondernemer is die de waarde creëert. Dit beeld wordt al anderhalve eeuw bestreden door marxistische economen, die stellen dat de enige bron van waarde ligt in de arbeid als productiefactor. Beide beelden zijn wat mij betreft te simplistisch en laten maar een deel van de waarheid zien. Vanuit de Complexiteitswetenschap geredeneerd is de waarde een emergente eigenschap die ontstaat uit de interactie tussen actoren in een economisch netwerk. Dat zijn in eerste instantie de verkoper en de koper, maar die zijn zelf ook weer verbonden met bijvoorbeeld toeleveranciers, arbeiders en financiers (de verkoper) en met inkomensverstrekkers als werkgevers, pensioenfondsen, banken en dergelijke (de koper). Als die koper om wat voor reden geen geld heeft of geen aankoop wil doen, heeft de verkoper zijn kosten voor niets gemaakt en blijft die met onverkochte voorraden zitten. In zijn eentje kan een verkoper dus geen waarde creëren, dat kan alleen in een interactie met anderen. Dit is een veel genuanceerder beeld dan wat in veel liberaal-economische economieboeken staat en waarin meestal een oorzakelijke redenering wordt gepresenteerd waarin eerst de ondernemer zorgt dat er waarde wordt gecreëerd en daarna pas anderen geld hebben dat ze kunnen uitgeven enzovoorts. Dit is een veel te simplistisch beeld met in feite een ideologische lading en het komt dan ook steeds vaker onder vuur te liggen. Dit aspect van economische collectieve interacties komt verderop in dit essay nog terug.

Maar er speelt nog iets diepers. De collectieve interactie stelt de betrokkenen enerzijds in staat om meer te bereiken dan ze individueel kunnen maar beperkt anderzijds hun bewegingsruimte: ze moeten zich in ieder geval gedurende de feitelijke actie richten naar de eisen die het collectief stelt. Dit levert een paradox op: de betrokkenen bij een samenwerking krijgen in feite meer handelings- en keuzevrijheid maar leveren een stuk autonomie in. Wie meer autonomie wil, moet een stuk handelings- en keuzevrijheid inleveren. Dit is een fundamentele keuze, want je kunt niet allebei hebben (zie bijvoorbeeld ook Bannink 2019).

Dit is een eerste link tussen het verlies aan controle van individuen en landen en de globalisering en de netwerksamenleving. Ze brengen een aantal voordelen met zich mee waardoor onze handelings- en keuzevrijheid wordt vergroot, maar we leveren een stuk autonomie in. Dit levert tegenstrijdige verlangens op die regelmatig een gevoel van onbehagen met zich meebrengen. Soms lijkt dat een beetje op een verslaving: één deel van je wil iets niet of minder doen, maar een ander deel vindt het juist prettig waardoor je het toch weer doet. Mensen in zo'n situatie proberen vaak het gedrag dat ze zelf ongewenst vinden rationaliseren met argumenten als 'een klein beetje kan geen kwaad', 'ik heb er hard voor gewerkt', 'anderen doen het ook' en 'laat eerst die of die maar stoppen'.

Er is nog een tweede link tussen collectieve interactie en globalisering en netwerksamenleving. In het voorbeeld hierboven ging het over een samenwerking tussen twee jongens die elkaar kenden en iets leuks aan het doen waren. Er zijn ook collectieve interacties waarbij veel meer mensen, bedrijven en andere actoren betrokken zijn, de interacties niet meer via persoonlijke contacten lopen maar via mechanismes, tussenpersonen en procedures en waarin niet al het gedrag geheel vrijwillig is. In het kader van de globalisering is de markt een heel belangrijke vorm van zo'n onpersoonlijk mechanisme geworden. Later we de huizenmarkt als voorbeeld nemen, waarop koophuizen van eigenaar wisselen. Ieder huis is op zich uniek, door de combinatie van vorm, aantal kamers, ligging ten opzichte van de zon, de buurt waarin het staat en dergelijke. Ieder huis wordt door één aanbieder te koop aangeboden tegen een vraagprijs. Het aantal geïnteresseerde kopers varieert meestal tussen een handvol en enkele tientallen. Eén of meer van hen brengen een bod uit waar de verkoper er eentje uitkiest als basis voor onderhandelingen, waaruit uiteindelijk de verkoopprijs tot stand komt. Dit is op zich al op te vatten als een collectieve

interactie, omdat de verkoper bij het bepalen van zijn vraagprijs probeert te bedenken wat anderen ervoor zouden willen betalen: hij verplaatst zich als het ware in het hoofd van potentiële kopers. Die kopers kijken niet alleen naar hoe dit specifieke huis zich verhoudt tot hun wensen, maar proberen ook in te schatten hoeveel andere geïnteresseerden er zijn en hoe hoog die zouden bieden. Afhankelijk daarvan bepalen zij hun eigen strategie: snel reageren of nog even wachten of de verkoper misschien zakt in prijs, en bij het bieden boven, onder of op de vraagprijs gaan zitten. En dat doen alle potentiële kopers tegelijk. De uitkomst hiervan is uiterst ongewis en nauwelijks door één van de actoren zelf te sturen – de enige sturing zit eigenlijk vooral in de spelregels die op de huizenmarkt gelden en waar iedereen zich (meestal) aan houdt.

De woningmarkt in zijn geheel wordt gevormd door alle huizen die in Nederland te koop worden gezet, waarmee het bereik van de collectieve interactie nog veel groter is. Stijgende of dalende prijzen in een bepaalde regio verspreiden zich al snel naar aangrenzende gebieden, in een aantal gevallen zelfs over provinciegrenzen heen. Dat betekent dat een verkoper of koper in 's Gravenzande op een onzichtbare manier wordt beïnvloed door wat er bijvoorbeeld in Elspeet gebeurt.

We zijn er nog niet, het bereik van deze collectieve actie gaat nòg verder: jaarlijks wordt circa vier procent van de huizen daadwerkelijk verkocht, maar de prijsontwikkeling van die huizen bepaalt ook hoeveel de waarde van alle niet-verkochte woningen stijgt of daalt – en daarmee hoe het vermogen van alle huizenbezitters zich ontwikkelt. Er is daardoor sprake van een sterk 'hefboomeffect' zodat de economen dat noemen. En die vermogensontwikkeling kan er weer toe leiden dat alle huizenbezitters makkelijker geld uit gaan geven of juist minder, waardoor de economische groei oploopt of juist afzwakt.

In die zin lijkt ongeveer alles met alles verbonden op een manier die geen enkel individueel mens kan beheersen en waar iedereen die direct of indirect verbonden is aan de huizenmarkt mee te maken krijgt – of diegene dat nu wil of niet. Je kunt je er niet aan onttrekken, hooguit erin meegaan en er van proberen te profiteren.

Het zijn allemaal beslissingen van individuele actoren, vaak heel bewust en doordacht genomen. Maar samen kunnen ze toch tot onverwachte uitkomsten leiden, die soms zelfs haaks staan op wat de bedoeling was en het probleem dat ze wilden oplossen juist verergeren. Dat komt door de netwerkeffecten die kunnen ontstaan binnen complexe systemen. Een voorbeeld van dat soort zichzelf versterkende effecten op de huizenmarkt. Als de prijzen stijgen, zullen potentiële verkopers als dat mogelijk is nog even wachten om hun huis te koop te zetten: over een tijdje kunnen ze meer vragen. Omgekeerd zullen kopers liever zo snel mogelijk willen kopen, want over een tijdje zijn de huizen nog duurder. Ze zullen daarom liever nu 10.000 euro overbieden dan over een paar maanden 20.000 meer te moeten betalen. Hierdoor zullen de prijzen alleen maar harder stijgen waardoor het effect zichzelf versterkt. Als om de één of andere reden de markt ineens over zijn top heen is, gaat dit mechanisme net de andere kant op werken: verkopers willen liever nú verkopen dan over een paar maanden, terwijl potentiële kopers als ze de kans hebben juist liever nog even wachten. En daardoor gaan de prijzen juist weer harder dalen.

Dergelijke mechanismes waarbij een kleine oorzaak een groot gevolg heeft worden ook wel 'vlindereffecten' genoemd, naar een uitspraak van de Amerikaanse meteoroloog Edward Lorenz dat een vleugelslag van een vlinder in Brazilië een storm in de VS kon veroorzaken.

Door dergelijke effecten kunnen goedbedoelde acties volkomen averechtse effecten hebben. Een Nederlands voorbeeld hiervan werd beschreven in een column van Bouman en Dijkman in Het Financieele Dagblad (Bouman en Dijkman 2025). 'Allemaal goede bedoelingen natuurlijk, toen in 2023 de sociale huur van zo'n 600.000 minima werd verlaagd. Al bleef daar gemiddeld €24 netto per maand van over doordat de huurtoeslag mee daalde. Toch lijkt deze €24 de vlinder die een orkaan veroorzaakt. De huurverlaging scheelt woningcorporaties namelijk €400 mln aan inkomsten. Daardoor kunnen ze minder lenen en zodoende €8,3 mrd minder investeren, wat neer komt op de bouw van zo'n 30.000 nieuwe woningen. Destijds bood afschaffing van de gehate verhuurderheffing lucht, waardoor corporaties dachten toch genoeg te kunnen bouwen. Maar het is duidelijk dat zo'n relatief klein bedrag een enorme hefboom heeft. Daarom stonden de

corporaties woensdag wél op hun achterste benen toen de coalitie alvast het ‘zoet’ van de Voorjaarsnota uitdeelde. De aangekondigde bevrozing van de sociale huren voor de komende twee jaar scheelt ze namelijk zo’n €50 mrd aan investeringscapaciteit, al snel 180.000 huurwoningen. Terwijl die nou juist zo hard nodig zijn. Die paar tientjes lagere huur leveren huurders nauwelijks meer bestaanszekerheid op, terwijl ze duizenden anderen uitzicht op een woning kosten. Dit moet en kan echt slimmer.’

De huizenmarkt is een voorbeeld dat voor velen herkenbaar zou moeten zijn. De essentie is dat de interactie tussen actoren leidt tot emergente eigenschappen als oververhitting of afkoeling van de huizenmarkt, stijgend of dalende prijzen en zichzelf versterkende effecten. Deze voorbeelden van het vlindereffect illustreren mooi dat de huidige wereld niet meer in elkaar zit als een soort raderwerk, waarbij je vooraf precies kunt bepalen hoeveel je aan welk knopje moet draaien om een bepaald effect te realiseren. Dat mechanisme nieuwe speelde mijns inziens ook een belangrijke rol bij de opkomst van globalisering.

Zoals hierboven beschreven is een cruciale factor bij globalisering de vorming van een wereldwijde kapitaalmarkt, waarbij enerzijds beleggers en vermogensbeheerders razendsnel grote bedragen wereldwijd kunnen investeren of juist weghalen en anderzijds bedrijven uit het ene land vestigingen in andere landen kunnen openen of sluiten en zodoende productieprocessen over de hele wereld kunnen uitsmeren. Het drijvende principe daarachter is het willen behalen van het maximale rendement voor de kapitaaleigenaren. En dat principe is op zich al eeuwenoud, maar het effect ervan is vele malen groter dan honderd jaar geleden omdat de hoeveelheid kapitaal in verhouding tot het jaarlijks gevormde inkomen veel groter is geworden. Zo bedraagt de waarde van de aandelen van de 5000 belangrijkste ondernemingen in de VS inmiddels ongeveer twee keer het bruto binnenlands product van de VS (volgens de Wilshire 5000 index van de Financial Times). In de jaren tachtig was dat maar de helft van het Amerikaanse BBP. En in Nederland was eind 2024 de totale waarde van het nationale vermogen bijna negen keer zo groot als het BBP, terwijl dat in 1995 nog ‘maar’ iets meer dan vier keer zo groot was (CBS, StatLine).

De wereld is dus simpelweg rijker geworden en er is meer kapitaal dat een rendement zoekt. En die kapitaalbezitters zijn allang niet meer alleen de superrijken van de wereld, maar ook gewone burgers met spaargeld, pensioenfondsen die kapitaal moeten opbouwen om gepensioneerden van hun oude dag te kunnen laten genieten, goede doelenorganisaties die het rendement uit vermogen gebruiken voor uitgaven. En ook met de meeste actoren die kapitaal nodig hebben is niets mis: bedrijven die investeringen willen doen, mensen die een huis willen kopen, overheden die dankzij geleend geld méér voor hun burgers en bedrijven kunnen doen dan wat ze puur op basis van belastinginkomsten kunnen doen. Vragers en aanbieders van kapitaal hebben er dus belang bij om op een goed draaiende kapitaalmarkt hun voordeel te behalen, waarbij een win/win-situatie optreedt – en waarbij juist gebruik gemaakt wordt van het vlindereffect om er samen beter van te worden.

Tot pakweg het midden van de twintigste eeuw bleven veel kapitaalstromen binnen de grenzen van de toenmalige landen – waarbij de koloniën dan vaak ook nog tot het binnenlandse terrein van ‘het moederland’ hoorden. Ik noem een paar Nederlandse voorbeelden. Om een investering in het buitenland te kunnen doen moesten bedrijven vroeger een vergunning vragen bij de Nederlandse bank, die lang niet altijd verleend werd. En in de jaren vijftig mochten bedrijven alleen precies zoveel buitenlandse valuta bij hun bank bestellen als nodig was voor een buitenlandse aankoop. Handel in valuta was tot in de jaren zeventig niet toegestaan in Nederland. Mede dankzij het door de industrialisatie toenemende vermogen in vooral de westerse landen en door de dekolonisatie werd het steeds lastiger om kapitaal voldoende te laten renderen via vooral binnenlandse beleggingen en investeringen. Gaandeweg ontstond er steeds meer druk op nationale regeringen om kapitaalstromen van en naar andere landen minder belemmeringen op te leggen – in vakjargon: het kapitaalverkeer te liberaliseren. In de loop van de jaren zeventig begon die internationale liberalisering een grote vlucht te nemen. Dat was overigens deels ook nodig doordat dankzij de oliecrisis en de forse verhoging van de olieprijs er ineens een grote stroom

inkomsten van de westerse wereld naar de Arabische wereld begon te lopen. Dat geld werd door de oliesheiks via vooral westerse banken weer belegd, waardoor het rendement op deze beleggingen hun eigen inkomsten verder vergrootte.

De opkomst van de wereldwijde kapitaalmarkt in combinatie met de grote toename van de hoeveelheid kapitaal op zoek naar hoge rendementen kreeg gaandeweg ook meer invloed op de 'gewone' economie. Burgers, bedrijven en overheden die geld nodig hebben om meer uitgaven en investeringen te kunnen doen dan hun bezittingen toelaten kunnen dat lenen, maar moeten wel rente betalen. En de hoogte van die rente hangt deels af van de algemene verhouding tussen vraag en aanbod op de kapitaalmarkt en deels van hoeveel vertrouwen potentiële kapitaalverstrekkers hebben in het vermogen van de lener om rente en aflossing te kunnen betalen. Leners wier financiële zaken minder goed op orde zijn moeten hogere rentes betalen. Daarmee kan de kapitaalmarkt burgers, bedrijven en overheden dwingen om 'gewenst gedrag' te vertonen – ook als die dat liever niet willen. In het recente verleden hebben onder andere de Britse premier Liz Truss en de Amerikaanse president Trump plannen moeten terugtrekken onder druk van de kapitaalmarkt – waarbij die druk vooral bestond uit het massaal verkopen van staatsleningen waardoor lenen voor de overheid veel duurder wordt en het hefboomeffect weer de andere kant op gaat werken.

De rentestand is één mechanisme waarmee de kapitaalmarkt de 'reële economie', overheidsbeleid, consumentengedrag en uiteindelijk het dagelijks leven in het algemeen kan beïnvloeden. Er zijn nog meer mechanismes. Zo wordt kapitaal per definitie aangehouden in de muntsoort van een bepaald land maar kunnen kapitaalbezitters en -beheerders besluiten hun geld van bijvoorbeeld dollars om te zetten naar euro's. Als dat op grote schaal gebeurt beïnvloedt dat de wisselkoersen, in dit geval tussen de dollar en de euro. Dat maakt de export van het ene muntgebied naar het andere muntgebied ineens duurder en de import goedkoper – en in het andere muntgebied is het effect net andersom. Ook dit heeft een direct effect op de handelingsmogelijkheden en autonomie van burgers, bedrijven en overheden. Overigens is er ook andersom een effect: als de export van het ene muntgebied naar het andere muntgebied sterker toeneemt dan andersom heeft ook dat weer een effect op de wisselkoers, waardoor het voor kapitaalbezitters weer aantrekkelijker wordt hun geld van de ene munt naar de andere om te zetten. Het vlindereffect ligt hier altijd op de loer.

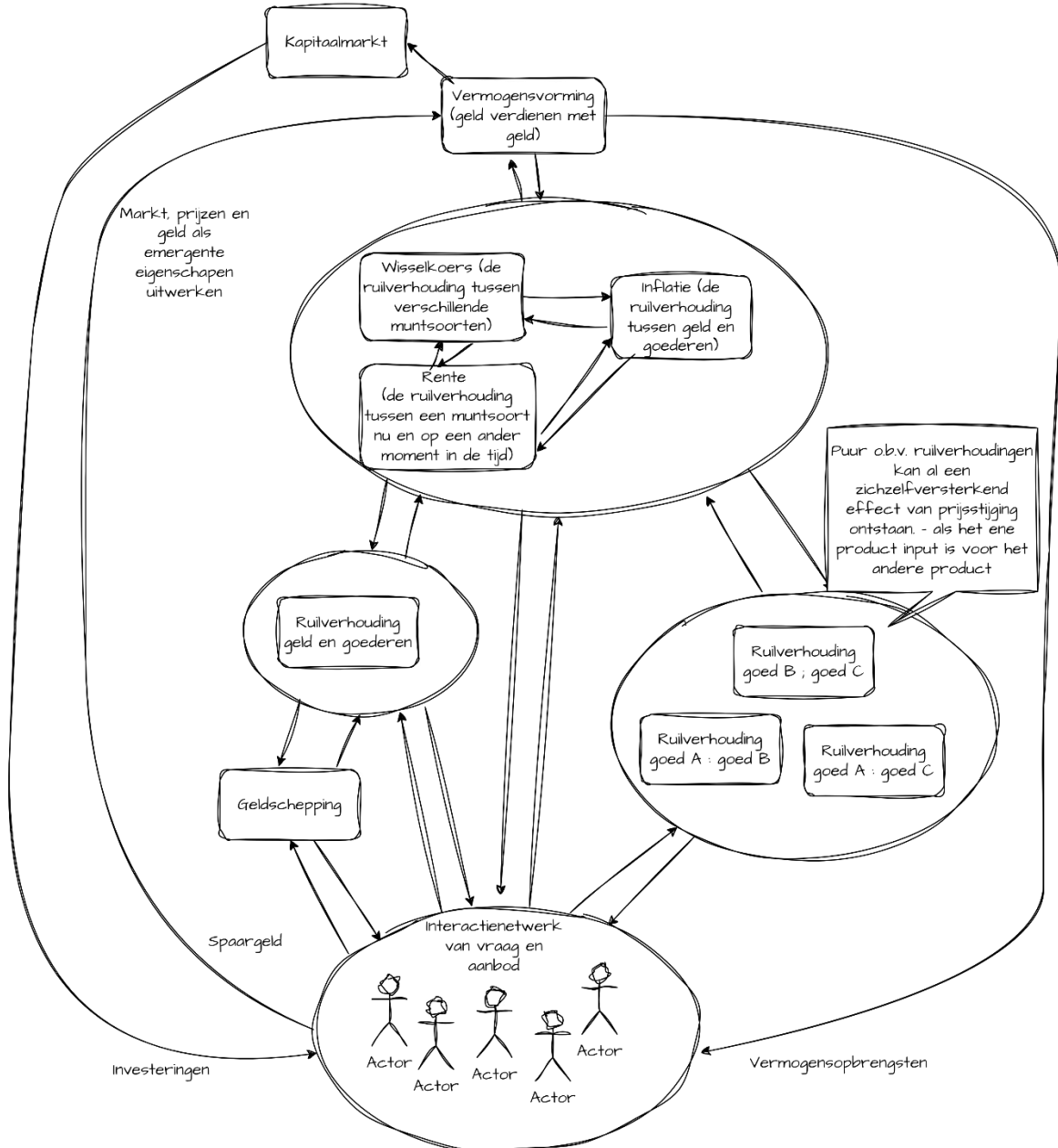
Een derde mechanisme loopt via inflatie. Voor wie het niet direct paraat heeft: inflatie is een stijging van het algemene prijspeil in een land of muntgebied. Goederen en diensten worden duurder en het geld wordt juist minder waard. Voor vermogensbezitters en -beheerders is dat een directe bedreiging, dus ze zullen de inflatie direct verwerken in een hogere rente op het geld dat ze uitlenen. Een oplopende inflatie zal dus leiden tot een hogere rente. Maar als de rente nog verder verhoogd wordt, zal dat vaak leiden tot een afname (of lagere groei) van de economische activiteiten en daardoor weer tot een lagere inflatie. Centrale banken gebruiken dit vaak als middel om oplopende inflatie te stoppen. Deze mechanismes beperken de manoeuvreerruimte voor nationale overheden: als die bijvoorbeeld de BTW of accijnzen verhogen om meer overheidsinkomsten binnen te halen zal dat leiden tot hogere rentes als de overheid vervolgens ook nog geld wil lenen op de kapitaalmarkt.

Er zijn dus drie belangrijke mechanismes waarmee de kapitaalmarkt en het achterliggende proces van globalisering de autonomie van nationale overheden, burgers en bedrijven kan beïnvloeden. In Afbeelding 2 is dit schematisch uitgewerkt. In dat schema zijn nog enkele andere mechanismes toegevoegd die hier niet zijn uitgewerkt maar het verhaal alleen maar verder versterken. Hetzelfde geldt voor het feit dat de drie mechanismes elkaar onderling ook nog beïnvloeden en in een aantal gevallen verder kunnen versterken. Voor het betoog is het niet nodig om dat verder uit te werken, het versterkt vooral de conclusies.

De belangrijkste conclusie is dat globalisering heel goed gezien kan worden als een collectieve interactie waar heel veel actoren voordeel aan hebben maar geen invloed hebben op hoe dat voordeel precies tot stand komt – en er ook geen enkele individuele actor in staat is te bepalen

welke kant het op gaat. In gunstige gevallen leidt dit tot 'wisdom of the crowd' maar het kan ook leiden tot kuddegedrag waarin we met zijn allen als lemmingen naar de afgrond rennen. En per saldo leidt dit ook weer tot de paradox dat meedoen aan deze collectieve interactie de handelingsvrijheid kan vergroten maar tegelijkertijd en per definitie de autonomie verkleint: wie wil profiteren van de voordelen moet zich houden aan de regels en wie de regels overtreedt wordt door het collectief tot de orde geroepen.

Afbeelding 2. Schematisch overzicht van een aantal financiële emergente eigenschappen

Globalisering was één kant van het verhaal, de andere is de opkomst van de netwerksamenleving. Zoals gezegd zijn beiden onderling verbonden door de informatietechnologie en versterken ze elkaar. Dat betekent dat de mechanismes die bij globalisering bijdragen tot een niet door individuele actoren beheerste groei ook een rol spelen bij de opkomst van de netwerksamenleving. Maar daarnaast zijn er ook mechanismes die vooral in de netwerksamenleving zelf spelen. De meest fundamentele ontwikkeling die daar te zien is bestaat uit een zichzelf versterkend proces waarin de ontwikkelingen in de informatie- en communicatietechnologie de

onderlinge interacties tussen burgers, bedrijven en overheden makkelijker, sneller en goedkoper maakten, waardoor het gebruik van die technologie toenam en gebruikers gaandeweg ook nieuwe gebruiksvormen ontwikkelden. Dat leidde vervolgens weer tot nieuwe ontwikkelingen aan de ICT-kant enzovoorts. Manuel Castells heeft dat in zijn *Rise of the network society* uitgebreid beschreven (Castells 2010a).

Dit proces was in feite al een collectieve interactie, gedragen door de interacties tussen een veelheid van individuele actoren. Emergente eigenschappen daarvan zijn onder andere de totstandkoming van wat je 'cyberspace' kunt noemen, de virtuele of online-omgeving waarin een behoorlijk deel van ons leven zich inmiddels afspeelt en waarin mensen, bedrijven en overheden met elkaar in contact kunnen komen en samen dingen doen. Die omgeving vormde vervolgens weer het fundament voor een veelheid van nieuwe collectieve interacties, die ieder zelf weer emergente eigenschappen hadden, waarvan een deel weer de basis was voor nog meer collectieve interacties enzovoorts. Er is gaandeweg een uitgebreid online ecosysteem ontstaan, vergelijkbaar met een oerwoud met een groot aantal verschillende voedselketens, die zelf steeds langer worden en onderling verder verweven raken waardoor weer nieuwe niches ontstaan waar een nieuw dier of plantje kan ontstaan.

Hierdoor ontstond een zeer sterk 'pull-effect', een vrijwel onweerstaanbare aantrekkingskracht voor burgers, bedrijven en overheden om toe te treden tot deze virtuele wereld en te profiteren van de enorme toename van de mogelijkheden om samen te werken, gedrag af te stemmen, te communiceren, geld te verdienen, anderen te beïnvloeden, informatie te vergaren, gebruik te maken van de kennis van anderen, te navigeren enzovoorts. Voor bedrijven en overheden leverde dit ook mogelijkheden om te besparen op bijvoorbeeld communicatie- en personeelskosten. En voor burgers leidde het in een aantal gevallen tot lagere 'consumptiekosten'.

Daarnaast spelen 'pusheffecten' een rol. De 'waarde' van een netwerk en van een collectieve interactie neemt meer dan evenredig toe als er een extra knooppunt wordt aangesloten, volgens de 'wet van Metcalfe' uit de netwerktheorie (Barabási 2016). Om een heel simpel voorbeeld te geven: een appgroep met één persoon erin is niets waard. Komt er een tweede bij, dan zijn er twee mensen die met elkaar kunnen communiceren maar er is maar één interactie mogelijk – namelijk tussen die twee personen. Komt er nog derde bij, dan ontstaan er vier interactiemogelijkheden (tussen A en B, A en C, B en C en een gesprek met alle drie tegelijk). Dit neemt exponentieel toe en daardoor ontstaat sociale druk op mensen en bedrijven die nog niet bij een bepaald netwerk of collectieve actie zijn aangesloten om zich alsnog te verbinden.

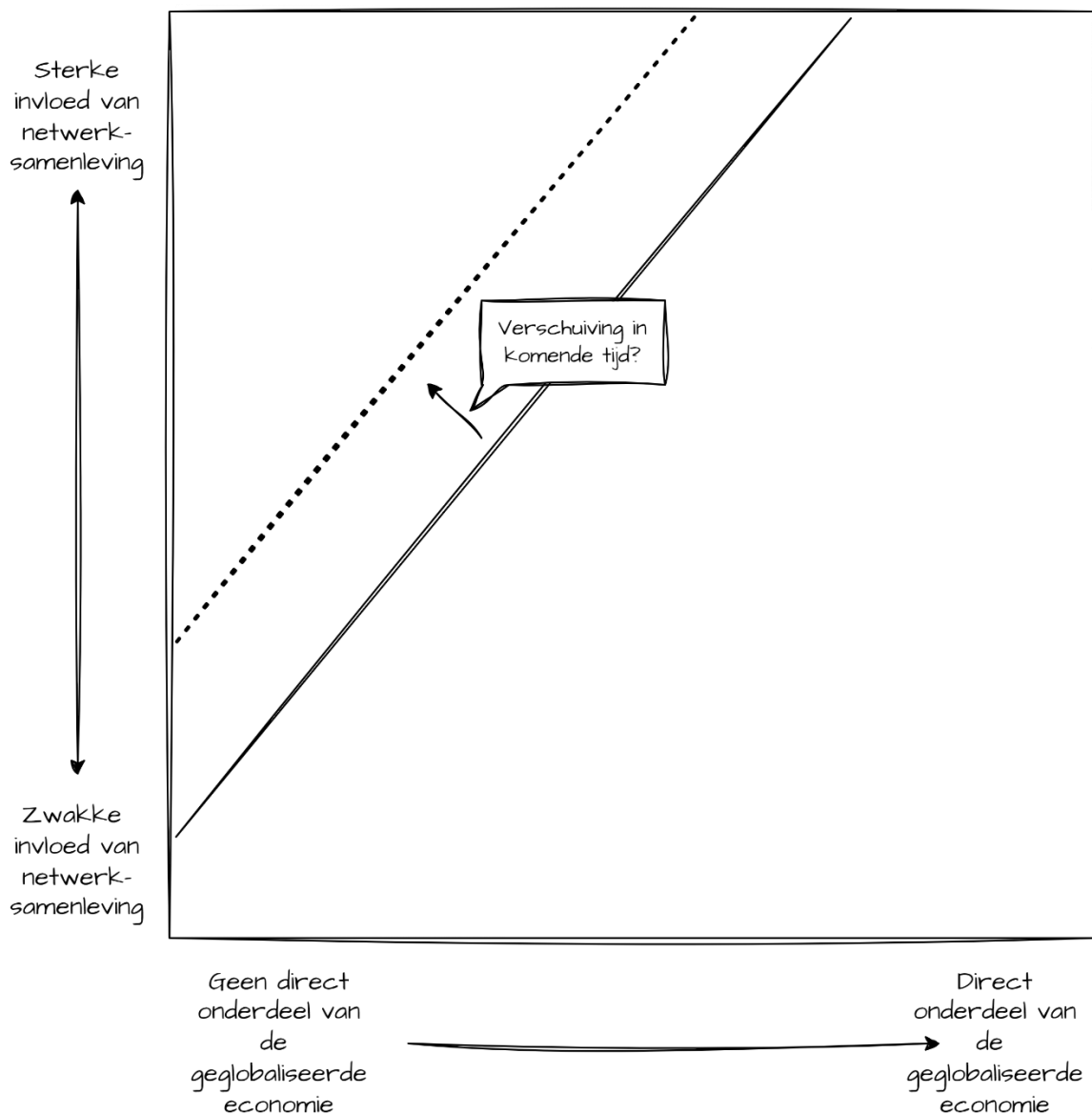
In feite leverde dit een collectieve interactie op van allerlei andere collectieve interacties, waardoor een zichzelf versterkend effect ontstond waardoor de hele onlinewereld nog steeds doorgroeit als ecosysteem. Maar ook hier is geen enkele afzonderlijke actor in staat het hele proces te sturen – hooguit kan een individuele actor een verandering realiseren waardoor weer hele nieuwe mogelijkheden ontstaan. Maar of en hoe die mogelijkheden worden gebruikt wordt door anderen bepaald.

In een aantal opzichten is het beeld hier echter toch wat anders dan bij globalisering en de rol van kapitaalmarkten. Bij de netwerksamenleving is er een veel grotere ongelijkheid tussen de deelnemers aan deze wereldomspannende collectieve actie, met name in de zin dat er een relatief kleine groep zeer grote spelers zijn: de Big Techbedrijven. Geen van hen kan individueel de ontwikkelingen volledig sturen, maar samen hebben ze wel degelijk een behoorlijke invloed om het gedrag van de 'gewone' actoren in de collectieve acties te beïnvloeden. En een bijzonder aspect daarbij is dat al deze grote spelers particuliere bedrijven zijn terwijl overheden maar relatief kleine spelers zijn.

In afbeelding 3 heb ik schematisch uitgewerkt dat de mate waarin een individuele burger beïnvloed wordt door de netwerksamenleving enerzijds afhangt van de mate waarin die burger

onderdeel is van de geglobaliseerde economie en anderzijds van de mate waarin de samenleving als geheel gebruik maakt van digitale middelen. Mensen die op een bepaald moment zelf niet direct of indirect betrokken zijn bij de globale economie zijn wel degelijk betrokken bij de netwerksamenleving, maar relatief weinig. Naarmate iemand meer indirect en vooral ook direct betrokken is bij de geglobaliseerde economie zal hij of zij meer en meer onderdeel zijn van de netwerksamenleving. Dit is weergegeven met de doorlopende lijn in het plaatje. En omdat in de loop van tijd de samenleving als geheel meer gebruik gaat maken van de mogelijkheden van digitalisering, mobiele communicatie en dergelijke, zal die lijn gaandeweg naar boven schuiven en zal iederéén meer geraakt worden door de netwerksamenleving. En per definitie zullen we daarbij ook steeds meer autonomie kwijtraken – als de organisatie van de collectieve interactie blijft zoals die nu is.

Afbeelding 3. Schematisch overzicht invloed netwerksamenleving op burgers

Die relatief sterke macht van de grote techbedrijven heeft te maken met twee oorzaken, die elkaar onderling versterken. De eerste is vooral economisch van aard, de tweede heeft te maken met de dynamiek van netwerken en de ontwikkeling daarvan in de tijd.

Laat ik met de economische oorzaak beginnen. De economie als geheel is een complex systeem, gevormd door een collectieve interactie van een veelheid van actoren – en emergente eigenschappen als toegevoegde waarde, inflatie, werkloosheid, productiviteit en iets dat economen ‘nut’ noemen: economische activiteiten zijn uiteindelijk gericht op het bevredigen van menselijke behoeften. Op heel kleine schaal vindt dit al plaats als bijvoorbeeld een bakker een brood bakt en verkoopt aan een klant. De bakker heeft geld uitgegeven voor een oven, energie, water, meel en andere grondstoffen en met behulp van zijn kennis en ervaring dat allemaal samengevoegd tot broden. Daarmee heeft een brood een waarde gekregen in de vorm van een kostprijs en heeft hij een vraagprijs of ‘ruilwaarde’ bepaald waarin ook een beloning voor zijn eigen arbeid en ondernemerschap is inbegrepen. De klant heeft een behoefte aan eten en is bereid bij deze bakker voor die prijs een brood te kopen, waarna het gekochte brood voor de klant een gebruikswaarde heeft die wordt benut met iedere hap brood die de klant eet. Dit is een standaardtransactie zoals er in de economie dagelijks talloze plaatsvinden, en waarbij sprake is van een ruil tussen twee partijen die daar allebei baat bij hebben: de bakker verdient een inkomen en de klant heeft te eten. Iets dergelijks vindt plaats bij veel ICT-producten, wanneer bijvoorbeeld computers, smartphones, software en printers worden gekocht. Maar er zijn ook ICT-producten waarbij de klant juist helemaal niet met geld betaalt en toch gebruik kan maken van het product. Denk aan zoekmachines, social media en tal van apps en software die ‘gratis’ beschikbaar zijn voor gebruikers die daarmee volop de gebruikswaarde kunnen benutten. Hier zit een heel ander business model achter – waarbij het overigens eind jaren negentig lang geduurd heeft voordat er überhaupt een manier werd gevonden waarbij leveranciers van dit soort software geld konden verdienen met hun diensten. Het business model bestaat meestal uit twee pijlers.

Allereerst krijgen gebruikers van bijvoorbeeld gratis social media tijdens het gebruik reclame voorgeschoteld, waarbij het type advertentie wordt bepaald op basis van het gebruikersgedrag. Daardoor kunnen adverteerders veel gericht hun boodschap overbrengen aan specifieke groepen gebruikers dan wanneer ze bijvoorbeeld op reclame maken op radio, TV, krant en andere massamedia. Om dit waar te kunnen maken houden aanbieders van gratis software dat gebruikersgedrag heel goed bij met behulp van algoritmes. En die algoritmes worden vervolgens zo ingesteld dat gebruikers zo lang mogelijk blijven scrollen en de software blijven gebruiken – des te langer ze kijken des te meer reclame er kan worden gemaakt en des te meer geld de aanbieder verdient.

De tweede pijler is gebaseerd op het verkopen van informatie die uit al die gegevens over het klantgedrag kan worden afgeleid. Klanten voor dat soort informatie zijn bijvoorbeeld marktonderzoeksbedrijven en productontwikkelaars. Ook voor die inkomensbron is het belangrijk dat gebruikers zoveel mogelijk schermtijd op de betreffende software doorbrengen. In die zin is het gebruik helemaal niet gratis: de gebruiker krijgt gebruikerswaarde in ruil voor de tijd die hij besteedt tijdens het gebruik en de informatie over zijn gedrag die hij daarmee levert aan de softwareleverancier. Er zijn overigens ook nog andere vormen waarmee softwareleveranciers geld verdienen, zoals provisie als een gebruiker via een bepaalde zoekmachine wordt doorgestuurd naar de website van een bedrijf.

Hier speelt tegenwoordig een heel nieuw fenomeen, waarvan op dit moment onduidelijk is welke kant dit opgaat en wat het gaat betekenen voor de techbedrijven, voor ons als individu en voor de samenleving als geheel: de ontwikkeling van kunstmatige intelligentie c.q. AI. Zeker is dat de techbedrijven daar al jarenlang zwaar in investeren en dat ze ook hier vandaag de dag opnieuw veel ruimte bieden om hier ‘gratis en voor niets’ kennis mee te maken (Wynn-Williams 2025 en NRC 2025a). En ook hier zien we dat er enorme maatschappelijke en economische mogelijkheden ontstaan maar ook dat de afhankelijkheid van de techbedrijven verder toeneemt en hun machtspositie verder wordt vergroot.

Dit onderstreept dat er sprake is van een collectieve interactie van een softwareleverancier en een gebruiker waarbij beiden op zich voordeel hebben, maar waarbij er geen gelijkwaardige relatie is tussen de leverancier en de gebruiker. Op zich lijken het scrollen op je tijdlijn in een app, het kijken

van leuke filmpjes en het delen van informatie met familieleden economisch gezien eigenlijk gewoon op het verrichten van arbeid op een kantoor voor een baas: je besteedt tijd voor een bedrijf in ruil voor een beloning in de vorm van gebruikerswaarde – alleen komt er bij deze transactie geen geld aan te pas. Maar er komt ook geen arbeidsovereenkomst aan te pas waarin is vastgelegd hoelang je moet werken en er is geen prijs afgesproken waardoor op enig moment je niet meer verder gebruik kunt maken. Daarmee heeft de leverancier er belang bij zijn product zo te maken dat jij er zolang mogelijk gebruik van blijft maken en je tijd niet aan andere dingen besteedt. Eén van de middelen om dat te doen is te zorgen voor algoritmes die jou zoveel mogelijk laten zien wat je kennelijk wilt zien – in feite door ze verslavend te maken. Een ander middel is om te zorgen dat er voldoende voor jou interessante content is. En daarmee komen we op de tweede oorzaak van de macht van Big Tech: de netwerkkant.

Veel Big Techdiensten aan consumenten zijn in essentie apps, platforms en andere software die actoren met elkaar verbinden. Bijvoorbeeld familieleden of vrienden die via een app informatie delen en afspraken maken, iemand die een filmpje post in de hoop dat iemand anders het liket en iemand die een vakantiehuis wil verhuren en iemand die een betaalbare leuke vakantiebestemming zoekt. Met het leggen van verbindingen creëren ze een netwerk, en daarvan hebben we hierboven gezien dat de waarde van een netwerk meer dan evenredig toeneemt als het aantal gebruikers groter wordt. Dat betekent dat als gebruikers kunnen kiezen ze vaak zullen kiezen voor het grootste netwerk. Daar is de kans dat ze iets geschikts van een andere actor vinden het grootst en vaak is daar dan ook de meeste content te vinden.

Voor de softwareleveranciers is het dus cruciaal om meer gebruikers te hebben dan de concurrenten, en hoe krijg je die? Door het gebruik gratis te maken natuurlijk – en in de opstartfase misschien zelfs door gebruikers te betalen of te lokken met voordeeltjes.

En hier spelen netwerkeffecten een grote rol: een platform of app met op enig moment het grootste aantal gebruikers zal vervolgens ook de meeste nieuwe gebruikers aantrekken, waardoor de waarde en aantrekkelijkheid voor gebruikers alleen maar groter wordt. En waardoor het aan de achterkant voor zakelijke klanten alleen maar beter wordt om juist daar hun advertentie te plaatsen of informatie te betrekken. Dit leidt tot wat in de Complexiteits- en netwerkwetenschappen het ‘the winner takes all’-effect als gevolg van ‘preferential attachment’ heet. De leverancier die op enig moment de grootste gebruikersgroep opbouwt heeft vervolgens een niet meer door anderen in te halen voorsprong, en kan vervolgens onbedreigd zoveel mogelijk inkomsten realiseren door gebruikers zo lang mogelijk aan het scherm gekluisterd te houden – die stappen toch niet over naar een ander.

Dit alles bij elkaar leidt tot een zeer scheve machtsverhouding tussen de Big Techbedrijven en alle andere betrokkenen in de collectieve interactie van de netwerksamenleving en de geglobaliseerde economie. De techbedrijven leveren weliswaar een ongelofelijke hoeveelheid gebruikswaarde voor hun gebruikers, maar de gebruikers hebben geen andere mogelijkheid om daarvan gebruik te maken dan het spel meespelen volgens de regels die Big Tech stelt. En daar hoort ook bij dat de ruilwaarde – het grote geld – terecht komt bij de Big Techbedrijven die mede daardoor een ongekennde grote economische en steeds vaker ook politieke machtspositie hebben gekregen. Zo’n grote machtspositie dat ze in feite machtiger zijn dan de meeste landen en zo groot dat ze ongehinderd allerlei andere plannen kunnen uitvoeren, zoals duizenden satellieten de ruimte in sturen, kunstmatige intelligentie ontwikkelen, energieslurpende datacenters neerzetten en degelijke. Het punt is daarbij niet dat hun activiteiten goed of slecht zijn – vanuit het perspectief van collectieve interactie is het cruciaal dat andere betrokkenen zoals burgers, bedrijven en overheden nauwelijks invloed hebben op wat er gebeurt en amper mogelijkheden hebben de ontwikkelingen bij te sturen in een richting die voor het collectief als geheel beter is.

Tot nog toe leken de techbedrijven vooral te streven naar meer economische macht, waarmee ze zoveel mogelijk rijkdom konden vergaren. De Belgische econoom Jan Eeckhout laat in zijn De Winstparadox zien hoe dit soort bedrijven mede dankzij het netwerkeffect in staat zijn zoveel

marktmacht te creëren dat ze extra veel winst kunnen maken, ten koste van hun klanten en hun toeleveranciers (Eeckhout 2021).

Gaandeweg hebben ze ook steeds meer invloed gekregen op de manier waarop de samenleving werkt, dus in feite politieke macht en deels ook sociale macht gekregen. Zowel individuele mensen als de samenleving als geheel zijn steeds afhankelijker geworden van digitale systemen, tools enzovoorts. Met de opkomst van AI lijkt dat in een nieuwe fase te zijn beland: met chatbots proberen de techbedrijven mensen helemaal in te kapselen en zelfs op emotioneel gebied aan zich te binden.

Een tweede punt waarop sprake lijkt van een nieuwe fase is de steeds inniger band tussen de topmannen van de Big Techbedrijven en de politiek. Dat geldt in de VS, maar ook in China. Naast economische macht lijkt politieke macht ook een doel te zijn geworden. Deels met een bedrijfsmatig motief, vooral om te voorkomen dat hun activiteiten aan banden worden gelegd door regels en door toezichthouders – waarbij via president Trump wordt geprobeerd Amerikaanse Big Techbedrijven geen beperkende regels in de EU op te laten leggen en door Musk toezichthoudende instanties in de VS aan banden zijn gelegd en vleugellam gemaakt door zware bezuinigingen. Maar deels ook met persoonlijke motieven, zoals het verlagen van belastingtarieven voor superrijken – en van Metatopman Mark Zuckerberg wordt door insiders beweerd dat die ook de ambitie heeft om president van de VS te worden. Volgens een recent boek van voormalig Meta-medewerker Sarah Wynn-Williams gaat bij Meta groei boven alles en maken ze zich niet druk op om de brokken die ze maatschappelijk gezien maken. Zo hebben ze onder andere de Chinese overheid geholpen software te ontwikkelen waarmee die de Chinese burgers online kan censureren. Verder ontpopt Zuckerberg zich volgens haar steeds meer tot een machtsbeluste grootindustrieel met de ambitie om president van de VS te worden. AI-expert Melanie Mitchell maakt zich daarom zorgen: volgens haar zijn de nieuwste chatbots getraind op het ‘pleasen’ van gebruikers en ‘dat maakt mensen kwetsbaar voor manipulatie’.

Het kolonisatieproces door de tovenaarsleerlingen lijkt dus verder door te zetten. Kunnen we dit voorkomen?

Zowel op economisch als sociaal gebied levert het denken in termen van complexe systemen met emergente eigenschappen dus nuttige inzichten op in de mechanismes waarmee de globalisering en de netwerksamenleving de nationale samenlevingen hebben kunnen koloniseren. Op beide gebieden is sprake van een collectieve interactie van een veelheid van actoren: burgers, bedrijven, overheden, landen waarbij geen van die actoren het proces onder controle heeft of kan sturen.

En op beide terreinen speelt bovendien de paradox een grote rol van het winnen van keuze- en handelingsvrijheid ten koste van het inleveren van autonomie. Die enorme toename van mogelijkheden die ontstaat door de collectieve interactie willen we graag benutten, maar tegelijkertijd zouden we onze autonomie graag behouden. Dat kan per definitie echter niet samengaan en daarom staan we hier als individu en als samenleving halfslachtig in en worstelen we met het maken van keuzes die het mogelijk zouden maken om meer grip te krijgen op deze koloniseringsprocessen. In feite komt dit neer op het gezegde: “we willen niet altijd met elkaar maar kunnen ook nooit zonder elkaar”.

Verder is er op beide vlakken sprake van dat door de mechanismes van collectieve interactie zelfs actoren die eigenlijk niet willen meedoen er zich niet of nauwelijks aan kunnen onttrekken – tenzij ze zich helemaal willen losmaken van de rest van de samenleving en economie en volledig autarkisch willen leven.

Er is wel een verschil tussen de economische en de sociale kant: de globalisering creëert een duale economie en ten dele ook duale samenleving, waarbij één deel wel direct is aangesloten op de globale economie en er de voordelen van kan plukken terwijl een ander deel vooral de nadelen ervaart. Bij de netwerksamenleving en zeker de onlinekant daarvan speelt die tweedeling veel minder en kan op zich iedereen online meedoen – wie tenminste de vaardigheden en het geld heeft om met een computer of smartphone te verbinden met online netwerken.

Alles bij elkaar genomen komt het erop neer dat we met zijn allen in een collectieve interactie zitten met voor- en nadelen waar we ons niet aan kunnen en eigenlijk ook niet aan willen onttrekken – maar waarvan op dit moment niemand het stuur in handen lijkt te hebben en we niet weten waar de rem of het gaspedaal zitten. Dit lijkt op de situatie van de tovenaarsleerling, die nog niet geleerd heeft hoe hij zijn krachten moet beheersen.

De mensheid als tovenaarsleerling

In de Westerse cultuur is het thema van de tovenaarsleerling een regelmatig voorkomend gegeven. Het is gepopulariseerd door de Disneyfilm Fantasia uit 1948, maar die gaat terug op een ballade van Goethe uit 1797. En Goethe heeft zich weer laten inspireren door sprookjes die in zijn tijd werden verteld. Centraal in het verhaal is het personage van de tovenaarsleerling die als de echte tovenaar even weg is zelf en zonder begeleiding aan het toveren slaat en gaandeweg dingen in gang zet die hij niet meer kan controleren. Een vergelijkbaar thema is te vinden in Mary Shelleys roman Frankenstein, waarvan de eerste versie in 1818 verscheen. Daarin weet de wetenschapper Victor Frankenstein op kunstmagie wijze een wezen te creëren en tot leven te wekken dat vervolgens zijn eigen weg gaat: het monster van Frankenstein – waarbij het zowel met het monster als met zijn schepper slecht afloopt. De roman zelf is weer mede geïnspireerd op de Griekse legende over Prometheus – de ondertitel is ook ‘de moderne Prometheus’. In het Griekse verhaal is Prometheus de Titaan die het vuur van de goden stal en aan de mensen gaf. Het vuur wordt daarbij meestal geïnterpreteerd als het denkvermogen en het bewustzijn. En uiteraard waren de goden er niet blij mee en liep het ook met Prometheus niet goed af. In de westerse traditie werd Prometheus een symbool voor het risico dat mensen te ver probeerden te gaan of door onbedoelde neveneffecten schade aanrichtten. Deze symboliek - en dramatiek - past dus perfect bij wat er in collectieve interactie mis kan gaan.

Zoals we hierboven gezien hebben ontstaan bij collectieve interactie in de vorm van interacties tussen actoren in een complex systeem emergente eigenschappen die ‘meer zijn dan de som der delen’. Dat is in feite een soort magie: door iets samen te doen (of op een andere manier met elkaar te interacteren) ontstaat iets dat er eerst niet was – dat kunnen we zien als een soort magie. En dat stelt de betrokken actoren in staat iets te doen dat ze eerst niet konden – dat kunnen we zien als een vorm van toveren. De grote kunst is om hier op een goede en gecontroleerde manier mee om te gaan – en dat is wat we nog niet in de hand hebben.

De ontwikkelingen die in dit essay beschreven zijn laten zien dat de tovenaarsleerling inderdaad een goede metafoor is van de situatie waarin we ons als mensheid bevinden: we hebben met zijn allen twee processen gecreëerd – globalisering en de netwerksamenleving – die we zelf niet goed kunnen beheersen. De grote vraag is hoe we die processen alsnog onder controle kunnen krijgen. Bij de tovenaarsleerling in het verhaal van Goethe liep het goed af, omdat de echte tovenaar op tijd terug kwam en alles weer onder controle bracht. Als mensheid hebben we die luxe niet: wij zullen zelf moeten bedenken hoe we de controle terug krijgen. De grote vraag is natuurlijk hoe we dat kunnen doen.

Kernwoord daarbij is beheersing, in de verschillende betekenissen van dat woord. Om te beginnen beheersing in de zin van het beheersen van het onderwerp: snappen wat er gebeurt. Vervolgens beheersing in de betekenis van in staat zijn om het proces van de collectieve interactie te sturen, door bijvoorbeeld de richting, de vorm en het tempo ervan te beïnvloeden. Om dat te kunnen doen is ten derde ook beheersing nodig in de vorm van zelfbeheersing, op twee niveaus: beheersing van het eigen gedrag dat onderdeel is van de collectieve interactie op het niveau van bijvoorbeeld een land, een groep van landen of wereldwijd en zelfbeheersing van de individuele mensen en andere actoren die een rol spelen in de collectieve interactie.

Kunnen we de netwerksamenleving onder controle krijgen?

De cruciale vraag na al deze bespiegelingen is of we überhaupt in staat zouden kunnen zijn om als mensheid de processen van globalisering en de opkomst enigszins onder controle kunnen krijgen. Hoewel het allemaal gedaan wordt door mensen zijn de mechanismes erachter immers erg sterk,

sterker dan onze huidige manieren om collectieve interacties in goede banen te leiden. Om een antwoord op deze vraag te kunnen geven zal ik hieronder de vier vormen van beheersing langslopen op zoek naar aanknopingspunten om weer grip te krijgen op wat er gebeurt. Kunnen we een stuk van onze autonomie terug krijgen zonder de enorme toename van keuzemogelijkheden en gedragsvrijheid in te moeten leveren?

Intellectuele beheersing

De eerste vorm van beheersing draait om begrijpen van wat er nou eigenlijk aan de hand is. In feite hebben we het dan over zoiets als intellectuele beheersing van de redenen waarom we als individu, als samenleving en als mensheid autonomie zijn kwijtgeraakt. Op grond van de bovenstaande analyses denk ik dat we nu meer snappen van wat er aan de hand is en dat die inzichten ons helpen de juiste vragen te stellen – nog altijd een cruciale voorwaarde voor het vinden van de juiste antwoorden.

Wat mij betreft leveren de bovenstaande analyses in ieder geval de mogelijkheid om een aantal maatschappelijke en politieke splijtzwammen opzij te schuiven. Er is geen stedelijke elite verantwoordelijk voor het verlies aan autonomie, evenmin als een wereldregering. Het is ook niet de EU die we als boosdoener kunnen aanwijzen en ook niet het neoliberalisme. En het belangrijkste inzicht is misschien nog wel de paradox dat het verlies aan autonomie rechtstreeks samenhangt met de enorme winst aan keuzevrijheid die globalisering en de netwerksamenleving per saldo met zich meebrengen. Een deel van het onbehagen zit daarmee ook binnen onszelf als individu: we zijn min of meer verslaafd aan een aantal van die voordelen en we blijven er gebruik van maken zelfs als ergens in ons hoofd of hart een stemmetje vraagt of we niet iets anders moeten doen dan bijvoorbeeld op onze telefoon te zitten.

Als democratie betekent 'to agree to disagree' dan helpt dit om te bepalen waarover we het dan wel of niet eens kunnen zijn. Mijns inziens zou de maatschappelijke discussie vooral moeten gaan over de manier waarop we de 'collectieve interactie van collectieve interacties' hebben georganiseerd.

Zoals hierboven al duidelijk werd, kunnen inzichten vanuit de Complexiteits- en netwerk-wetenschap ons daarbij helpen om meer intellectuele beheersing te krijgen. Dat geldt in ieder geval voor het herkennen van collectieve interacties als complexe systemen met bijbehorende emergente eigenschappen en de vragen die daarmee samenhangen over de verdeling van macht over de omgang met de opbrengst van die emergente eigenschappen. Verder biedt Complexiteitwetenschap het inzicht dat de economie en de samenleving complexe 'adaptieve' systemen zijn die zelf weer opgebouwd zijn uit complexe systemen als bedrijven, overheden en mensen in het algemeen. Veranderingen in omstandigheden maar ook in de interactiemechanismen, in gedragsregels, in de beschikbare kennis en informatie, in de verwachtingen en dergelijke kunnen ertoe leiden dat die systemen hun gedrag veranderen en ook dat het resultaat van de interacties kan wijzigingen. Dat biedt zicht op een heel andere manier van 'besturen' van de economie en de samenleving dan de traditionele manier die uiteindelijk teruggaat op het idee van een min of meer hiërarchische organisatie van de maatschappij met een regering dan wel staatshoofd als eindbaas.

Daarmee zou het de moeite waard zijn om dit perspectief in de politiek verder te exploreren. In de bestuurskunde zijn daar wel aanzetten toe gedaan, maar er is volgens mij nog meer te halen (Bannink 2019, De Bruijn en Ten Heuvelhof 2007, Nelissen, De Goede en Van Twist 2004). Het zou bijvoorbeeld heel mooi zijn als leren hoe we de zichzelf versterkende netwerkeffecten en de vliandereffecten in ons voordeel kunnen gebruiken, waarbij een kleine oorzaak als het ware vanzelf een veel groter effect heeft. Tot nog toe hebben we als samenleving vooral gezien hoe sterk deze effecten kunnen zijn maar met name in gevallen waar ze de onbedoelde en negatieve bijwerking waren van een op zich goed bedoelde ingreep. Zie ook het hierboven beschreven voorbeeld over de woningmarkt. De Complexiteitwetenschap biedt inzichten en gereedschappen om dergelijke onbedoelde gevolgen te voorkomen en om deze effecten in positieve zin te benutten.

Een ander aanknopingspunt uit de Complexiteits- en netwerkwetenschap is dat beleidsmaatregelen niet altijd hoeven te bestaan uit pogingen om het gedrag van burgers en bedrijven rechtstreeks te beïnvloeden. Veel beleid bestaat traditioneel uit bijvoorbeeld verboden, verplichtingen, accijnsverhogingen, heffingen, subsidies, vergunningen, toezicht, handhaving en dergelijke manieren om mensen en bedrijven zich anders te laten gedragen. In veel gevallen blijkt dat niet of maar beperkt tot het gewenste gedrag te leiden – maar wel tot veel administratieve rompslomp, uitvoeringsproblemen en tot een gevoel van verlies van autonomie bij de bedrijven en burgers. Bovendien leidt dit tot een relatie tussen overheid enerzijds en burgers en bedrijven anderzijds waarbij de overheid de regels stelt en vervolgens in een controlerende en corrigerende rol ten opzichte van burgers en bedrijven terechtkomt: dus tegenover hen komt te staan en meer als vijand wordt gezien dan als de instelling die democratisch genomen besluiten uitvoert in het belang van de burgers en bedrijven. Binnen de interactienetwerken van adaptieve complexe systemen kunnen beleidsmaatregelen zich óók richten op het veranderen van de relaties tussen actoren en van de interactiemechanismen of ‘spelregels’ binnen een collectieve interactie. Als die veranderen, zullen de actoren zelf hun gedrag aanpassen. Ze behouden dan hun autonomie, de overheid heeft als het goed georganiseerd wordt minder regels, uitvoeringskosten en lastendruk nodig en er kan een positievere en meer constructieve relatie ontstaan tussen aan de ene kant overheid en de andere kant burgers en bedrijven.

Procesbeheersing

De tweede vorm van beheersing draait om de mogelijkheden om de processen van globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving beter te beheersen: waar zitten de knoppen waaraan we kunnen draaien om die processen bij te sturen en de negatieve effecten af te remmen? Hieronder kijken we daarom dieper naar deze processen en de manier waarop ze werken, om daarna te bespreken welke knoppen er zijn.

Laten we beginnen met globalisering. Dat proces wordt vooral gedreven door het kapitalisme, met twee op elkaar inwerkende onderdelen. Enerzijds zijn bedrijven een wereldwijd netwerk gaan vormen van klanten, leveranciers, vestigingen, moeder-, dochter- en zusterbedrijven om steeds efficiënter te gaan produceren om zoveel mogelijk winst te kunnen maken. Anderzijds is er steeds meer kapitaal in de wereld beschikbaar gekomen dat manieren zoekt om voldoende rendement te realiseren voor de groeiende groep van spaarders, beleggers, (toekomstige) gepensioneerden en andere kapitaalbezitters. Deze twee onderdelen versterken elkaar onderling.

Bedrijven hebben kapitaal nodig om te draaien en te investeren, om risico's te nemen en af te dekken en om hefboomeffecten te kunnen creëren. Kapitaalbezitters en -beheerders zoeken goedrenderende beleggingsmogelijkheden en dan zijn bedrijven een goede optie met vaak hogere rendementen dan beleggingen in staatsleningen van overheden.

Bedrijven opereren in competitieve markten, wat voor de meeste bedrijven betekent dat concurrentievoordelen door bijvoorbeeld de introductie van nieuwe producten of het gebruik van innovatieve technieken meestal alleen tijdelijk zijn: na verloop van tijd zal de concurrentie de achterstand weer inlopen. Om een voorbeeld te noemen: het Nederlandse bedrijf TomTom was één van de eerste die het beschikbaar komen van digitale kaarten en het ‘openzetten’ van GPS-signalen voor civiele toepassingen combineerde met een uit de netwerkwetenschap afkomstig algoritme om daarmee een navigatiesysteem te ontwikkelen. Een aantal jaren waren ze hier wereldwijd marktleider maar mede door de opkomst van smartphones en Google Maps is de basis onder hun verdienmodel verdwenen. Terzijde: dit algoritme is bedacht door de van origine Nederlandse wetenschapper Edsger Dijkstra en een prachtig voorbeeld van een toepassing van de netwerkwetenschap die niet meer weg te denken is uit ons dagelijks leven en illustreert de potentie van dat kennisgebied om nuttige dingen voor de maatschappij te realiseren.

Door die concurrentie is er een continue druk op verdere kostenbesparing – wat meestal neerkomt op het verminderen van de arbeidskosten in de kostprijs van de geproduceerde goederen en diensten. Dat kan enerzijds door dáár te produceren waar de arbeidslonen het laagst zijn en

anderzijds door zoveel mogelijk te mechaniseren en te automatiseren zodat er minder arbeidsuren nodig zijn voor een bepaald product – dus door het vervangen van arbeid door machines, computers, software en andere vormen van kapitaalgoederen. Een belangrijke factor bij de globalisering is dat in geïndustrialiseerde landen gaandeweg de lonen omhoog gaan als gevolg van de stijgende welvaart die industrialisatie meestal met zich mee brengt. Door de concurrentiestrijd kunnen minder geïndustrialiseerde landen met lagere loonkosten dan toch in staat zijn om voldoende concurrerend te zijn. De afgelopen decennia hebben we gezien dat daardoor per saldo productie en werkgelegenheid verschoven is naar Azië maar ook naar bijvoorbeeld Midden- en Zuid-Amerika en naar Oost-Europese landen. In de landen die daar het eerst van profiteerden ontstond voldoende kapitaal om daar ook zelf (verder) te gaan industrialiseren en de welvaart te verhogen. Daardoor werden die landen gaandeweg ook weer relatief duurder en verschoof een deel van de productie verder naar andere landen.

Naarmate dergelijke landen zelf industrialiseerden en meer bewerkte producten naar al eerder geïndustrialiseerde landen gingen exporteren, nam hun eigen import uit die landen meestal toe. Daarbij ging het om goederen, zoals westerse luxeproducten, maar ook om diensten, zoals entertainment en mediadiensten en betalingen voor het gebruik van kennis en technologie (royalty's) in de eigen industrie.

Heel kort door de bocht samengevat is de drijvende kracht achter het globaliseringsproces een zichzelf versterkend proces waarbij een wereldwijd opererende kapitaalmarkt een proces in gang houdt waarbij bedrijven voortdurend zoeken naar winstmogelijkheden door productieprocessen over de hele wereld op te zetten en te verplaatsen, waarbij de winsten uiteindelijk weer leiden tot een verdere toename van de hoeveelheid kapitaal. Deze motor kan echter wel degelijk tot stilstand komen en dan misschien zelfs andersom gaan draaien. Zoiets is bijvoorbeeld mogelijk als één of meer productiefactoren schaars worden en/of als er zeer sterke prijsstijgingen optreden – en al helemaal als dat gebeurt bij stukken van de economie waar sprake is van sterke hefboom- of vlindereffecten. Die effecten kunnen dan omdraaien, waardoor een domino-effect op gang komt van gedwongen verkopen, faillissementen enzovoorts. Zoiets gebeurde in 1929 en leidde tot een langjarige depressie met grote werkloosheid en armoede. Iets vergelijkbaars vond plaats in 2008, toen uiteindelijk de val van de Amerikaanse bank Lehman Brothers een wereldwijde, jarenlange crisis inleidde. Dit bewijst dat er in ieder geval een rem is.

Bij de netwerksamenleving is vooral wetenschappelijke en technologische ontwikkeling de belangrijkste drijvende kracht, maar in interactie met gebruikers. In een proces waarbij voortdurend wordt geprobeerd nieuwe mogelijkheden te vertalen naar concrete toepassingen en naar manieren om daar ook weer geld mee te verdienen. Vervolgens zal een deel van de verdere R&D zich richten op de onderwerpen waarmee geld verdiend kan worden. Naast bedrijven spelen ook overheden en universiteiten een belangrijke rol in dit proces. Bij het geld verdienen is uiteraard de ontwikkeling van geschikte businessmodellen belangrijk – iets dat bij zoekmachines en social media een proces van jaren is geweest. Daarnaast spelen (potentiële) gebruikers een belangrijke rol bij het bedenken van gebruiksvormen en toepassingen, waarmee zij ook weer richting geven aan nieuwe R&D bij bedrijven.

Een mooi voorbeeld van deze ingewikkelde interacties is het ontstaan van het bedrijf Google toen het een manier vond om de informatie op websites zelf te gebruiken om een zoekmachine te maken die op een flexibele manier relevante websites kon vinden bij welke zoekvraag van gebruikers dan ook en om daar dan ook nog geld mee te verdienen uit advertenties. De informatie om de juiste webpagina's te vinden haalde (en haalt) het PageRank-algoritme uit de verwijzingen naar andere websites die website-eigenaren op hun pagina's hebben staan. (Voor lezers onder de vijftientig: vóór die tijd ging het navigeren op Internet via bijvoorbeeld 'startpagina's' en andere verzamelpagina's waar interessante links op stonden die door mensen bij elkaar waren gezocht). De basis achter dit mechanisme is dus kennis, informatie en 'content' die makers van websites zelf op hun website hebben gezet en openbaar hebben gemaakt. Google heeft uit de content van anderen en uit de emergente eigenschappen van de collectieve interactie van het gebruiken van

Internet voor het aanbieden en gebruiken van informatie dus enerzijds iets gemaakt dat heel veel gebruikswaarde creëert voor aanbieders en zoekers van informatie maar anderzijds ook ruilwaarde oplevert voor Google zelf. Hier hadden andere Internetgebruikers niets over te zeggen en het heeft Google niet alleen heel veel geld opgeleverd maar ook een enorme machtspositie bezorgd op het Internet – en als bedrijf een voorsprong die niet meer in te halen was. Terzijde: ook het PageRank-algoritme is een prachtig voorbeeld van een zeer nuttige toepassing van de netwerkwetenschap.

Een belangrijk mechanisme bij het verdienmodel rond technologie en R&D is de juridische bescherming van ideeën, de zogenaamde ‘intellectuele eigendom’ die wordt vastgelegd in een patent of octrooi waarmee de bedenker of uitvinder voor een bepaalde periode het alleenrecht heeft om het idee toe te passen en te gebruiken. Anderen die dat idee ook willen toepassen moeten daarvoor gebruiksrechten betalen, de zogenaamde royalty’s. Het achterliggende idee is dat bedrijven daardoor willen blijven investeren in R&D, ook als het daarbij gaat om hoge onderzoeks- en ontwikkelkosten. Door zo’n patent ontstaat er een aantal jaren een stroom aan inkomsten om die R&D-kosten terug te verdienen. Dit maakt het bestaan mogelijk van technologiebedrijven die zelf voortdurend R&D uitvoeren en daarmee een autonome bron zijn voor aanhoudende technologische vernieuwing. Dit soort bedrijven is belangrijk in de industrie, maar ook in de informatie- en communicatietechnologie en in de geneesmiddelenindustrie.

Een andere autonome bron voor technologische ontwikkeling is het onderzoek dat gebeurt aan universiteiten en andere geheel of gedeeltelijk aan de overheid gelieerde onderzoeksinstituten. Door de ondersteunende financiële rol van de overheid kan hier meer ‘fundamenteel onderzoek’ worden gedaan dan bij bedrijven: onderzoek dat in eerste instantie puur gericht is op het ontdekken hoe iets werkt, zonder enig idee te hebben of je daar ooit ook iets commercieels mee kunt doen.

De opkomst van de netwerksamenleving is dus vooral veroorzaakt door een hele reeks van technologische vernieuwingen en de vertaling daarvan naar toepassingen door en voor gebruikers. Die technologische vernieuwingen zijn weer het gevolg van universitair onderzoek, technologiebedrijven met veel R&D als verdienmodel, en een continu proces waarbij een aantal bedrijven aan R&D doet om een tijdelijke voorsprong op hun concurrenten te krijgen – en waarbij een voortdurende interactie plaatsvindt tussen bedrijven en gebruikers waarin nieuwe toepassingen en nieuwe verdienmodellen worden uitgetoetst en opgebouwd.

Uiteindelijk geldt ook nog dat de globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving elkaar over en weer hebben versterkt. De technologische vernieuwingen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie waren een belangrijke factor bij de globalisering, en de globalisering heeft het mogelijk gemaakt om een veelheid van belangrijke onderdelen, producten en diensten voor de ICT-bedrijven tegen een zeer goedkope prijs te maken en over de hele wereld beschikbaar te stellen.

Op basis van deze mechanismes tekent zich wel degelijk een aantal knoppen af waaraan overheden zouden kunnen draaien om de processen van globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving bij te kunnen sturen.

Een eerste mogelijkheid voor beïnvloeding ligt bij de kostenkant van vooral de globalisering. Kostenverlaging en efficiencywinsten zijn cruciaal en landen kunnen elkaar daarbij beconcurreren door lage kosten te faciliteren door lage lonen en lange werkdagen mogelijk te maken via nationale wetgeving, lage belastingen voor bedrijven die zich vestigen, soepel zijn met vergunningen en eventueel zelfs met subsidies. Mede daardoor zijn ook de belastingen op brandstof voor het vervoer van al die spullen kunstmatig laag en hebben bedrijven veel mogelijkheden om aan ‘belastingmanagement’ te doen waardoor ze over hun winsten zeer weinig belasting hoeven te betalen – en dus een maximaal rendement aan de kapitaalbezitters kunnen uitkeren. Hier liggen de nodige mogelijkheden voor overheden om nadelige effecten te verminderen en te zorgen dat een deel van de opbrengsten van de collectieve interactie die er uiteindelijk aan ten grondslag ligt gebruikt wordt om benadeelden te compenseren. Dat kunnen

individuele landen niet alleen doen, ze zouden gelijk tot de orde worden geroepen of buitengesloten door de kapitaalmarkten. Het kan alleen gebeuren met een gezamenlijke actie van alle relevante landen, waarbij ook landen die niet meedoen op de een of andere manier door de andere landen onder druk gezet kunnen worden.

Een tweede optie ligt bij het beïnvloeden van de felle concurrentie die zowel bij globalisering als bij de netwerksamenleving zo'n belangrijke drijvende kracht is. Concurrentie door kapitalistische bedrijven op vrije markten is een organisatievorm van collectieve interactie die in de loop van eeuwen bewezen heeft erg krachtig te zijn en te kunnen leiden tot vernieuwing, werkgelegenheid en behoorlijk breed gedeelde welvaart – zeker in combinatie met bepaalde maatschappelijke arrangementen. Maar er zijn ook andere vormen van het organiseren van economische collectieve interactie, bijvoorbeeld waarbij samenwerking tussen meerdere actoren een belangrijkere plaats inneemt of waarbij bepaalde diensten en goederen door één actor worden geleverd. Dergelijke vormen zouden gebruikt kunnen worden in gevallen waarin keiharde concurrentie tot teveel ongewenste effecten leidt. Dat hoeven overigens lang niet altijd staatsmonopolies te zijn – waar we ook best wel slechte voorbeelden van hebben gezien in de geschiedenis. Er zijn de afgelopen decennia ook tal van nieuwe organisatie- en samenwerkingsvormen opgekomen die nieuwe kansen bieden. Denk aan coöperaties en 'commons', aan communities, aan open sourcesamenwerkingen bij softwareontwikkeling, aan ketensamenwerkingen en uiteindelijk ook aan staatsbedrijven. En gebieden waarop keiharde concurrentie tussen op maximaal rendement gerichte bedrijven niet altijd handig is zijn bijvoorbeeld zorg, onderwijs, openbaar vervoer, infrastructuur, rechtspraak en veiligheid. In de menselijke evolutie is samenwerking net zo goed een factor geweest als 'survival of the fittest' (Turchin 2016).

In termen van de Complexiteits- en netwerkwetenschap worden hiermee de structuur van het interactienetwerk en een aantal interactiemechanismen beïnvloed – waardoor ook een aantal actoren hun gedrag zal aanpassen.

Een derde beïnvloedingsmogelijkheid zit meer bij de knooppunten in het netwerk van de collectieve interactie. Welke activiteiten wil je bij één bedrijf of organisatie concentreren en welke wil je over meerdere bedrijven of organisaties spreiden? Overheden kunnen hier met wetgeving een faciliterende of zelfs dwingende rol spelen. Enerzijds kunnen ze te machtige bedrijven dwingen om bepaalde activiteiten af te stoten en zelf om zich te splitsen. Dat laatste is bijvoorbeeld in de Verenigde Staten gebeurd toen de Standard Oil Company te machtig werd en in zeven kleinere oliemaatschappijen werd opgeknipt: de Seven Sisters. En tegenwoordig komt met enige regelmatig het idee om hetzelfde te doen bij bedrijven als Google (Van Oosten 2025b). Omgekeerd zijn er ook ideeën om een aantal activiteiten die nu zijn verdeeld over meerdere bedrijven (weer) samen te brengen binnen één organisatie, zoals een nationaal spoorwegbedrijf of energiemaaatschappijen. Eerder werden dergelijke bedrijven juist gedwongen om onder andere hun railnetwerken en hun leidingnetwerken af te stoten naar aparte netwerkbeheerders.

In de vierde plaats kan belastingwetgeving en wereldwijde handhaving daarvan helpen om te zorgen dat een groter deel van de financiële opbrengst van collectieve interacties ten goede komt aan bijvoorbeeld nationale samenlevingen om nadelige gevolgen van globalisering en de netwerksamenleving op te vangen. Dit vergt een uitgebreide internationale afstemming en samenwerking, maar het is wel degelijk een mogelijkheid. Dat geldt niet alleen voor winst- en dividendbelasting maar ook voor bijvoorbeeld een 'eerlijke' accijns op vliegtuig- en scheepsbrandstof – die nu veel lager zijn dan accijns op motorbrandstoffen en extra uitstoot van schadelijke stoffen stimuleren.

Een vijfde mogelijkheid is het voorkómen van uitbuiting van arbeiders in lage lonenlanden en van vervuiling en uitputting van natuurlijke hulpbronnen in die landen, door te zorgen dat er eerlijke prijzen betaald worden. Ook dat vergt internationale afstemming.

Tot slot als zesde optie kan de technologische ontwikkeling door overheden – en eventueel idealistische beleggers – gestuurd worden door sturing van onderzoek aan universiteiten en andere niet puur op rendement gerichte onderzoeksinstituten. En op zich kunnen overheden hier ook nog invloed hebben via de wetgeving op het gebied van bescherming van intellectueel

eigendom. Waar mag een bedrijf wel en geen patent op aanvragen? En in hoeverre mogen ze het kopen van patenten gebruiken om te zorgen dat bepaalde producten door niemand gemaakt worden – ook niet door henzelf?

Beheersing en zelfbeheersing bij collectieve interacties

Kortom: er zijn wel degelijk mogelijkheden om de processen van globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving bij te sturen. Een aantal daarvan worden ook al uitgetoetst in bijvoorbeeld rechtszaken tegen grote techbedrijven en pogingen om belastingontwijking door multinationals te bemoeilijken. Om deze opties echt te kunnen benutten is veel meer samenwerking en beheersing nodig dan we tot nu toe doen. Hieronder wil ik dat verder uitwerken, eerst voor het wereldwijde niveau, dan voor Europa, vervolgens voor binnenlandse samenwerking in Nederland zelf om af te sluiten met de vraag wat dit van onszelf als individu vraagt.

Voor ik dat doe, wil ik een idee introduceren dat ik in twee eerdere essays ook heb uitgewerkt en dat geïnspireerd is door inzichten uit de Gedragseconomie (Buiten 2024 en 2025). In een hele reeks laboratorium-experimenten en artikelen is door een meerdere onderzoekers beschreven hoe er bij samenwerkingen tussen mensen vier verschillende samenwerkingsstypes te onderscheiden zijn. Ieder van die groepen kijkt op een andere manier naar samenwerking, stelt andere eisen aan collectieve interactie en speelt een eigen rol bij activiteiten. En bij samenwerkingen die soepel lopen zijn ieder van deze vier types op een goede manier vertegenwoordigd – mede omdat deze vier types naar alle waarschijnlijkheid in de loop van de menselijke evolutie zijn ontstaan en erg effectief zijn gebleken (Fehr 2003, Turchin 2016).

Een eerste type samenwerkers heb ik in mijn eigen woorden Eigenbemoeiers genoemd. Zij zijn in eerste instantie vooral geneigd zich met hun eigen zaken te bemoeien en willen ook liever niet door anderen lastig gevallen worden. Maar ze zijn op zich ook wel bereid om mee te doen aan collectieve interacties, als ze daarbij wel ‘loon naar werken’ krijgen en voldoende vrijheid om hun eigen rol in de samenwerkingsactiviteiten zelf in te vullen. Verder zijn ze er alert op dat er geen andere groepen in hun ogen relatief veel van de vruchten van de samenwerking kunnen plukken zonder dat ze een evenredige bijdrage leveren. De Intrinsiek gemotiveerde samenwerkers vinden het doel van de collectieve interactie juist zo belangrijk dat ze sowieso meedoen, ongeacht wat anderen doen en zelfs als ze zelf niet direct een voordeel aan hebben. Tussen deze twee uitersten in zitten twee groepen die op zich positief staan tegenover gezamenlijke activiteiten, als de manier waarop de samenwerking is ingericht maar goed genoeg is geregeld. Bij de Groepsgerichte samenwerkers gaat het er vooral om dat er voldoende anderen ook meedoen, voor de Structuurgerichte samenwerkers is het van belang dat de collectieve actie goed is gestructureerd en dat duidelijk is wie wat doet en welke regels er gelden, plus dat ‘zwartrijders’ en nalatigen kunnen worden aangesproken of zelfs gestraft. Nogmaals: geen van deze groepen is moreel beter dan een ander en voor een goed draaiende samenwerking moeten de wensen van ieder van deze types zijn vervuld. Anders kunnen er situaties ontstaan waarbij een samenwerking geheel tot stilstand komt, bijvoorbeeld omdat Eigenbemoeiers vinden dat ze te weinig loon naar werken krijgen en dat er teveel anderen zijn die beloond worden voor minder inspanning en omdat Groepsgerichte samenwerkers vervolgens denken ‘als zij niet meedoen dan doe ik ook niet mee’ en de Structuurgerichten vinden dat de organisatie een zootje is en zich ook terugtrekken.

Het is goed om te bekijken hoe deze vier types zich verhouden tot de drie dimensies van de machtsvragen die ontstaan rond de vruchten die als emergente eigenschap naar voren komen bij collectieve interactie. In tabel 1 heb ik dat uitgewerkt. Sociale macht is voor ieder van deze type samenwerkers belangrijk, maar ze hebben daar alle vier andere eisen of vragen bij. De Eigenbemoeiers willen vooral dat mensen die minder bijdragen dan anderen niet juist meer voordeel uit de samenwerking halen dan zichzelf als hardwerkende deelnemers. De Groepsgerichte samenwerkers willen vooral dat alle relevante anderen ook hun steentje bijdragen en de Intrinsieke gemotiveerden willen vooral dat er voldoende anderen meedoen om de actie van de grond te kunnen krijgen maar dat mag ook een kleine ‘coalitie van de willenden’ zijn. De

Structuurgerichte samenwerkers willen op het gebied van sociale macht vooral dat goed geregeld is dat mensen die niet meewerken maar wel profiteren ('zwartrijders') en mensen die zich niet aan de regels en afspraken houden daarop worden aangesproken en zondig ook bestraft.

Tabel 1: de relatie tussen de types samenwerkers en de types macht

Type samenwerkers	Type macht		
	<i>Politiek</i>	<i>Sociaal</i>	<i>Economisch</i>
<i>Eigenbemoeiers</i>		Wat krijgen mensen die minder kunnen doen dan anderen?	Krijgen hardwerkende mensen loon naar werken?
<i>Groepsgericht</i>		Doen alle relevante anderen mee?	
<i>Intrinsieke motivatie</i>	Wat moeten de mensen doen en laten om het doel te bereiken?	Hoe krijgen we genoeg anderen in beweging?	
<i>Structuurgericht</i>	Hoe krijgen we een effectieve, efficiënte en goed beheersbare collectieve actie?	Hoe kunnen we mensen die niet mee willen werken of zich niet aan de regels houden in het gareel?	Hoe verdelen we de kosten en opbrengsten van de collectieve actie?

De dimensie van Economische macht is vooral belangrijk voor de Eigenbemoeiers en de Structuurgerichte samenwerkers, maar ook hier hebben beide types een andere invalshoek. Eigenbemoeiers vinden het vooral belangrijk dat ze zelf voldoende 'loon naar werken' krijgen – en als dat zo is zijn ze vaak de werkpaarden die een belangrijk deel van het werk doen in de collectieve interactie. Voor de Structuurgerichte samenwerkers is cruciaal dat de kosten en opbrengsten van de collectieve interactie op een goede manier worden verdeeld.

De dimensie van Politieke macht lijkt vooral van belang voor de Intrinsiek gemotiveerde samenwerkers en de Structuurgerichte samenwerkers. De Intrinsiek gemotiveerden willen goed uitgewerkt hebben wat alle deelnemers in de collectieve actie moeten doen en laten om het gewenste doel te bereiken. De Structuurgerichten willen een goede organisatie van de collectieve interactie: effectief, efficiënt en goed beheersbaar – met heldere rollen, taken, rechten en verplichtingen.

Met dit in het achterhoofd kunnen we nu kijken naar beheersing en zelfbeheersing bij collectieve interacties op verschillende schaalniveaus.

Zelfbeheersing door collectieven: wereldwijd

Laten we als eerste kijken naar het niveau van de wereld als geheel, de schaal waarop de multinationals en de grote techbedrijven opereren en in veel opzichten hun gang kunnen gaan zonder dat nationale overheden grip op ze krijgen. En de schaal waarop de wereldomvattende kapitaalmarkt actief is die eveneens in staat is om nationale overheden voor het blok te zetten.

Op dit niveau is de politieke machtsdimensie maar beperkt ingevuld. Alle landen zijn soeverein en kunnen niet door anderen gedwongen worden om iets te doen of te laten. Landen gaan alleen verplichtingen aan op vrijwillige basis, bijvoorbeeld door het sluiten van verdragen, het tekenen van protocollen en dergelijke. Denk aan verdragen op het gebied van mensenrechten, de Geneefse Conventie over het omgaan met krijgsgevangenen en andere regels rond oorlogen, de Klimaatakkoorden en dergelijke. Maar landen die niet mee willen doen kunnen niet gedwongen worden die verdragen te ondertekenen. En landen die zich niet aan die verdragen houden kunnen in principe niet echt gestraft worden zoals een individueel mens kan worden bestraft. In een aantal verdragen zijn wel afspraken over bijvoorbeeld boetes, maar er is geen internationale politiemacht

die een land in de gevangenis kan stoppen als het weigert een boete te betalen. Het belangrijkste machtsmiddel in de praktijk bestaat daarom meestal uit (vooral economische) sancties en uitsluiting van deelname aan een aantal collectieve interacties – bijvoorbeeld het niet meer mee mogen doen aan internationale sporttoernooien of het Eurovisie Songfestival.

Maar sancties worden slechts weinig toegepast. Vaak wil een deel van de landen geen sancties instellen omdat ze geen precedent willen creëren waardoor in een later stadium ook sancties tegen henzelf worden ingesteld. Zo zullen staten die in eigen land minderheden onderdrukken geen sancties willen instellen tegen landen die zich bijvoorbeeld aan etnische zuiveringen schuldig maken. En in een aantal gevallen doen bijvoorbeeld autocratische landen veel moeite om een zweem van democratische vrijheden overreid te houden om zich ten opzichte van andere landen te kunnen legitimeren.

Er zijn op politiek gebied meerdere internationale organisaties waar vrijwel alle landen lid van zijn, zoals de Verenigde Naties (VN), de Wereldbank (de WB) en het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Deze hebben de potentie om te zorgen voor wereldwijde afstemming en voor een rechtvaardige wereldorde – en er zijn ook veelbelovende voorbeelden van afspraken die bijvoorbeeld in VN-verband zijn gemaakt. Maar in de praktijk zijn dat vaak ‘papieren tijgers’. Sommige landen lappen al decennialang uitspraken van de VN aan hun laars zonder dat ze daar veel nadeel van ondervinden – bijvoorbeeld Israël als het gaat om de bezette gebieden. De basis van wereldwijde politiek blijft de interactie tussen soevereine staten.

Complicerende factoren zijn bovendien de grote verschillen in omvang, rijkdom en macht tussen de verschillende landen, waardoor vriendjespolitiek, machtsmisbruik en corruptie voortdurend op de loer liggen. En enkele landen hebben dan ook nog eens een vetorecht in de Veiligheidsraad, waardoor ze voor zichzelf of hun politieke vrienden uitspraken en sancties kunnen blokkeren.

Op het internationale politieke toneel zijn naast overheden en internationale organisaties ook niet-gouvernementele organisaties (NGO's) actief. Denk aan Greenpeace, Sea Shepherd en Amnesty International. Op politiek gebied kunnen die vaak alleen lobbyen of voor ‘hindermacht’ zorgen voor landen die zich niet aan internationale afspraken houden. In de praktijk fungeren ze daarmee wel als een soort geweten voor de nationale overheden in de internationale arena.

Toch is het niet allemaal kommer en kwel: er zijn momenteel weliswaar veel gewapende conflicten in de wereld, maar een groot deel daarvan is geen strijd tussen soevereine staten onderling maar een conflict binnen afzonderlijke landen. In die zin lijkt de internationale wereld toch echt een stap vooruit gezet te hebben in vergelijking met bijvoorbeeld de 19^e en begin 20^e eeuw.

Ook op sociaal gebied is de machtsdimensie maar matig uitgewerkt, maar wel verder dan op politiek niveau. Er zijn diverse ‘officiële’ internationale organisaties actief met de nodige impact, zoals de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR, de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) en de VN-organisatie voor kinderen Unicef. Verder zijn op dit gebied de NGO's belangrijker en effectiever dan in de politieke arena, ook omdat ze hier financieel en organisatorisch kunnen bijspringen en bovendien vaak een internationaal erkende rol hebben bij hulpverlening, gezondheidszorg, onderwijs en dergelijke. Denk aan het Rode Kruis en Artsen Zonder Grenzen. Maar ook bijvoorbeeld een aantal internationale sportbonden hebben veel invloed, zoals het Olympisch Comité en wereldvoetbalbond FIFA. Hoewel ook daar vriendjespolitiek, corruptie en machtsmisbruik op de loer liggen, bewijzen deze organisaties wel dat wereldwijde afstemming en samenwerking tussen landen mogelijk is. Het feit dat er verschillende sporten zijn waar meerdere internationale sportfederaties naast elkaar bestaan doet niets af aan de voorbeelden waarbij het wel blijkt te werken.

De economische machtsdimensie is op de wereldwijde schaal waarschijnlijk het verst uitgewerkt, en kent ook een aantal internationale organisaties die bepaalde beslissingsmacht hebben, waar geschillen aan kunnen worden voorgelegd en die soms ook in feite een rechtsprekende rol hebben (bijvoorbeeld IMF, WB en de Wereldhandelsorganisatie WTO). Verder zijn er organisaties die allerlei technische en economische standaarden vaststellen. Soms wordt dat vastgelegd in verdragen, zoals luchtvaartverdragen en afspraken over de verdeling van radiofrequenties. Een

ander deel wordt gedaan door NGO's zoals het ISO dat technische internationale standaarden vaststelt (met het A4-tje als voorbeeld uit de dagelijkse praktijk).

Veel van deze regels worden door alle landen en alle bedrijven gerespecteerd en nageleefd – en zoals gezegd zijn er ook mechanismes om overtreders te dwingen zich alsnog te conformeren. Deze mechanismes werken het beste daar waar landen en bedrijven ook het meeste baat hebben om deel te nemen aan collectieve interacties. Dan zijn de voordelen van het inleveren van enige autonomie vaak ook duidelijk groter dan de nadelen. Maar er geldt ook dat een aantal kleinere landen vaak eigenlijk geen reële keus hebben: als ze niet mee willen doen verarmen ze, trekt een deel van hun bevolking weg en kunnen ze door andere landen of internationale instituten gedwongen worden bepaalde maatregelen te nemen. Dit gebeurde in de jaren 90 en 00 onder andere door het IMF, dat landen die in een schulden- en/of valutacrisis belandden vaak alleen hielp als ze een neoliberale politiek gingen voeren die paste in de ontwikkeling van de globalisering.

Ondanks alle kanttekeningen kan toch één van de conclusies zijn dat er wel degelijk een basis is om op wereldwijd niveau mechanismes en afspraken te maken waarmee de globalisering en netwerkmaatschappij beter gereguleerd worden dan nu en een eerlijker verdeling plaatsvindt van de vruchten en nadelen van deze collectieve interacties. Op economisch vlak zijn er al organisaties en regels actief die veel invloed hebben, die zouden vooral moeten worden aangepast en omgebogen en hoeven niet van de grond af aan te worden opgebouwd. Ook op sociaal vlak zijn er de nodige voorbeelden van goed werkende collectieve interacties. Het politieke niveau zal nog het moeilijkste zijn – en dat heeft veel te maken met de grote rol van soevereine staten als belangrijkste actoren in de collectieve interacties op het wereldwijde politieke niveau.

Als we kijken naar de vier typen samenwerkers lijken in de huidige situatie vooral structuurgerichte samenwerkende landen belangrijk om samenwerkingen vorm te geven en zijn intrinsiek gemotiveerde landen belangrijk om collectieve interacties überhaupt van de grond te krijgen. Dat kunnen individuele landen zijn maar ook samenwerkingsverbanden van staten, zoals de EU. Landen die Eigenbemoeier zijn kunnen zich meestal probleemloos afzijdig houden – tenzij ze er belang bij hebben om mee te doen met bijvoorbeeld economische samenwerking. Groepsgerichte samenwerkende landen zullen vaak pas meedoen als er genoeg andere landen meedoen – en kunnen dan wel voor een belangrijk hefboomeffect zorgen.

Zoals gezegd zijn er natuurlijk grote verschillen in omvang, rijkdom en middelen van landen. Dat heeft positieve en negatieve effecten. Enerzijds kunnen voor kleine landen internationale samenwerking en afspraken belangrijk zijn om dingen voor elkaar te krijgen die ze in hun eentje nooit voor elkaar kunnen krijgen en om samen sterker te staan tegenover grote landen. Anderzijds is deelname van één of meer grootste landen vaak cruciaal om op wereldschaal iets voor elkaar te krijgen, niet alleen om voldoende anderen mee te krijgen maar ook om de collectieve interactie gefinancierd te krijgen. Dit geeft die landen relatief veel macht om iets voor elkaar te krijgen of juist iets te blokkeren. Bovendien ligt hier altijd een vorm van corruptie op de loer, waarbij grote en rijke landen kleine landen kunnen verleiden of dwingen het grote land te steunen in de internationale arena (bijvoorbeeld bij stemmingen in de VN) door financiële giften, leningen en dergelijke te verzorgen. Dit is jarenlang door de VS en de Sovjet Unie gedaan en de laatste jaren ook steeds meer door China. En het kan nog sterker: de grootste landen kunnen door hun economische macht vaak eenvoudig kleinere landen onder druk zetten en min of meer chanteren om bepaald gedrag wel of juist niet te vertonen – iets dat op dit moment door Donald Trump in zijn tweede ambtstermijn wordt geprobeerd.

Op wereldwijd politiek, sociaal en economisch terrein is de organisatie van samenwerking op dit moment niet goed genoeg georganiseerd. Daardoor wordt de verdeling van de vruchten en nadelen van de globalisering en de netwerksamenleving op wereldniveau in de praktijk vooral bepaald door de multinationalaal opererende bedrijven en door de wereldwijde kapitaalmarkt.

Tegelijkertijd zijn er de nodige belangrijke structuren, procedures en kennis en ervaring om de wereldwijde collectieve interacties rond globalisering en de netwerksamenleving beter te structureren en de verdelingsvraagstukken goed te organiseren en op te lossen. Er is wel degelijk een basis om de mensheid in staat te stellen die collectieve interacties beter te gaan beheersen. Belangrijk daarbij zal zijn om de politieke en sociale machtsterreinen net zo belangrijk te maken als het economische terrein en om te zorgen dat alle vier de samenwerkestypen actief betrokken worden. Om dit te realiseren zijn er verschillende soorten vragen die beantwoord en die als basis kunnen dienen voor een discussie.

Allereerst praktische en organisatorische vragen. Nu worden alle internationale afspraken gemaakt tussen landen en ligt ook de uitvoering en controle op de naleving vrijwel geheel bij de landen. We zien in de praktijk dat internationale bedrijven en de kapitaalmarkten hierdoor de kans hebben om landen tegen elkaar uit te spelen en om gebruik te maken van verschillen tussen landen. In hoeverre zijn er mogelijkheden om deze 'architectuur' van de organisatie van internationale collectieve interactie aan te passen, bijvoorbeeld door afspraken en handhaving ervan niet alleen op landen van toepassing te laten zijn maar ook op multinationale bedrijven? En in hoeverre zijn er daarbij mogelijkheden om de financiering van de organisatie niet meer alleen via de landen te laten lopen maar ook bedrijven daaraan mee te laten betalen?

Belangrijke inhoudelijke vragen liggen bij de verdeling van de voordelen en de nadelen van de collectieve interacties van globalisering en netwerksamenleving. Nu wordt die verdeling vooral bepaald door de grootste bedrijven en de kapitaalmarkten. Hete hangijzers die bovenal op het wereldwijde niveau moeten worden geregeld zijn onder andere het eigenaarschap van de opbrengsten: die komen nu vooral bij de bedrijven terecht, maar dat is een ideologische keuze op basis van het neoliberalisme en direct gerelateerd aan belastingwetgeving die 'belastingmanagement' door bedrijven mogelijk maakt waardoor ze vrijwel geen belasting betalen. Omgekeerd worden de nadelen van globalisering en de netwerksamenleving vaak wel weer bij de nationale overheden en de burgers gelegd, zoals milieuvervuiling, klimaatschade en internationale criminaliteit.

Verder geldt dat bedrijven profiteren van de uitgaven van overheden aan opleiding en onderzoek, die cruciaal zijn voor de innovatie die voor veel bedrijven steeds crucialer wordt. Dat pleit voor een herbezinning op de relatie tussen bedrijven en overheid op dit gebied.

Goed om te noemen zijn ook de ervaringen uit de coronatijd en de financiële crisis van 2008. Toen werden veel bedrijven ermee geconfronteerd dat zij echt niet in staat zijn om waarde te creëren als er geen klanten komen. Waarde ontstaat echt pas in een collectieve interactie tussen bedrijven, hun medewerkers en toeleveranciers, hun afnemers en de regels en voorzieningen vanuit de overheid.

Hierover zou een fundamentele politieke, sociale en economische discussie moeten worden gevoerd, waarvoor waarschijnlijk zelfs een heel nieuw denkkader zal moeten worden ontwikkeld. Nu bouwt de wereld in dit opzicht vooral voort op de kaders die zijn ontwikkeld in de tijd van de industrialisatie (de verhouding kapitaal en arbeid), het imperialisme (de verhouding tussen koloniën en moederlanden en tussen de koloniale machten onderling) en de postkoloniale wereld (de verhouding tussen geïndustrialiseerde landen en opkomende economieën). Globalisering en netwerksamenleving passen niet goed in deze kaders maar er valt een hoop te regelen rond een eerlijke verdeling van kosten en opbrengsten van deze collectieve interacties.

Inspiratie voor nieuwe inzichten kan onder andere komen uit een recent proefschrift van de Nederlandse econoom Ruben van Oosten (Van Oosten 2025a en 2025b). Hij heeft de werkwijze onderzocht van grote nieuwe technologiebedrijven, de rol van netwerkeffecten en het ontstaan en gebruik van machtsposities door die bedrijven. Daarbij concludeert hij dat er op zich mogelijkheden zijn om dergelijke bedrijven met regels te beïnvloeden, maar dat zoiets in de praktijk niet goed werkt omdat de technologie snel verandert en bigtechs de regels vaak slim weten te omzeilen. Daarom pleit hij voor wat hij noemt 'smart cuts': het gericht afsplitsen van bedrijfsonderdelen zonder de positieve netwerkeffecten te schaden. In netwerktermen het veranderen van de structuur door enkele centrale knooppunten op te splitsen en daarmee ook de

relatiestructuur aan te passen. Voor Alphabet zou dit bijvoorbeeld betekenen dat Google Search, Maps en YouTube afgesplitst zouden kunnen worden – wat volgens Van Oosten beter werkt dan het afsplitsen van Google Ads, Chrome en Android wat eerder is bepleit. Smart cuts, gecombineerd met verplichte interoperabiliteit en datadeling, bevorderen eerlijke concurrentie, verminderen informatieverstoringen en behouden waardevolle netwerkeffecten. Dit illustreert opnieuw dat er wel degelijk mogelijkheden zijn om als mensheid globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving beter te gaan beheersen en in goede banen te leiden.

Een hele fundamentele vraag is tot slot of er nog steeds keihard moet worden vastgehouden aan het principe van nationale soevereiniteit als basis voor een wereldwijde internationale ordening. Voor de eerste paar jaar zal afwijking van dat principe ongetwijfeld voor velen onbespreekbaar zijn, maar het kan geen kwaad een keer wat alternatieven te verkennen.

Daarbij zou ook gekeken moeten worden naar mogelijkheden om de sterke afhankelijkheid van een beperkt aantal grote landen te verminderen. Zowel hun financiering van grote internationale organisaties als hun bereidheid om zich zelf te houden aan de internationale afspraken zijn in de huidige situatie cruciaal voor het functioneren van de internationale collectieve interacties, evenals hun bereidheid om ook hun eigen bondgenoten te straffen als die zich niet aan de afspraken houden.

Tot slot heel pragmatisch: welke rol zouden de EU en de EU-landen kunnen en willen spelen op het wereldwijde niveau om te zorgen dat we als mensheid meer grip krijgen op de gevolgen van globalisering en de netwerksamenleving?

Zelfbeheersing door collectieven: de Europese Unie

Het tweede schaalniveau waarop we kunnen kijken naar de mogelijkheden om meer grip op de ontwikkelingen te krijgen is dat van landengroepen in de wereld, dus dat van groepen landen die iets met elkaar gemeen hebben en daarom soms samen optrekken. Dat gemeenschappelijke kan bestaan uit de geografische ligging, zoals de Europese landen of de Latijns-Amerikaanse landen, maar bijvoorbeeld ook uit het hebben van een geïndustrialiseerde economie of een autocratische staatsvorm (waarvan Anne Applebaum in 'Autocratie BV' laat zien dat die landen vaak samen optrekken en elkaar steunen op het wereldpolitieke toneel, zie Applebaum 2024). Hieronder wil ik de EU nader bekijken vanuit de blik van de drie soorten macht en verdelingsvraagstukken en de vier types samenwerkers. En daarmee gebruiken als voorbeeld van een 'regionale internationale collectieve interactie', waarvan de EU één van de meest vergaande vormen lijkt te zijn. In de ogen van Castells heeft de EU de potentie om zich te ontwikkelen tot een 'netwerkstaat' als mogelijk nieuw organisatiemodel dat de huidige natiestaat zou kunnen vervangen als belangrijkste organisatievorm in de geglobaliseerde en vernetwerkte wereld (Castells 2010c).

In termen van de Complexiteits- en netwerkwetenschap is de EU een cluster in de wereld: er is meer onderlinge interactie tussen EU-landen dan interactie met landen buiten de EU. Binnen de EU zijn de afgelopen decennia veel belemmeringen tussen de EU-landen in het verkeer van goederen, personen, kapitaal en dergelijke weggenomen of verminderd – hoewel er ook nog een aantal belemmeringen over zijn. Tegelijkertijd zijn er binnen de EU velerlei afspraken en regels die in alle EU-landen gelden voor overheden, burgers en bedrijven. Die regels gelden óók voor buitenlandse partijen die met of in de EU zaken willen doen. Die partijen worden bovendien nog wel geconfronteerd met handelsbelemmeringen, importheffingen en dergelijke als ze willen exporteren naar de EU. Deze beide aspecten geven de EU ook macht op wereldniveau.

De EU als collectieve interactie levert belangrijke emergente eigenschappen op voor de Lidstaten en de inwoners van de EU, onder andere in de vorm van extra economische groei en inkomen, stabiliteit, veiligheid en rechtvaardigheid. Een belangrijk deel van de 'samenwerkingswinst' slaat nu neer bij de afzonderlijke Lidstaten: financieel gezien heeft de EU als organisatie zelf maar een beperkt bedrag aan 'eigen middelen' die binnenkomen zonder tussenkomst van de Lidstaten. Het grootste deel van de EU-begroting bestaat uit afdrachten door de Lidstaten aan de EU – en een groot deel van de uitgaven bestaat uit betalingen die door de EU gedaan worden aan overheden en bedrijven in de Lidstaten.

Vanuit het perspectief van de drie verdelingsvraagstukken bij de EU als collectieve interactie is het een goede vraag of dit in verhouding staat tot de werkelijke hoeveelheid ‘samenwerkings-opbrengst’ die door de EU ontstaat. Er is geen goede schatting van hoe groot nou eigenlijk de financiële ‘samenwerkingswinst’ is en dat maakt een aantal discussies erg moeizaam, zowel binnen de Lidstaten als op EU-niveau. Een conservatieve schatting van het CPB komt uit op een voordeel voor Nederland van 3,1% van de BBP, circa 3.000 euro per Nederlander (Freeman, Meijerink en Teulings 2022). Die schatting is echter geheel gebaseerd op lagere handelskosten en niet op emergente eigenschappen. De complexiteitswetenschap biedt waarschijnlijk betere mogelijkheden maar daar zijn bij mijn weten nog geen concrete schattingen voor de EU op gebaseerd kan hierbij helpen (West 2017). Het ontbreken van goede schattingen draagt bij aan de regelmatig terugkerende discussies over welke landen netto-bijdragers en netto-ontvangers zijn binnen de EU.

Binnen de EU zijn op ieder van de drie machtsgebieden een aantal zaken op EU-niveau geregeld. Op politiek niveau wordt bijvoorbeeld een behoorlijk deel van het buitenlands beleid gedaan via de EU, met de Europese Commissie (EC) en de voorzitter daarvan als externe boegbeelden. Dit is een mooi voorbeeld van ‘samen staan we sterker’, in dit geval op het wereldtoneel. Ook op sociaal vlak zijn een aantal zaken in alle landen gelijk getrokken, hoewel de Lidstaten allemaal zelf kunnen bepalen hoe ze bijvoorbeeld hun verzorgingsstaat, hun gezondheidszorg, hun onderwijs en hun strafrecht inrichten. Maar er zijn bijvoorbeeld wel harde afspraken over de rechtstaat en ook strafmogelijkheden voor landen die zich daar niet aan houden. En uiteraard zijn er ook op economisch gebied tal van dingen geregeld op het niveau van de EU – waarvan de basis immers gelegd is op de economische fundamenteën van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS).

In het kader van de globalisering en de netwerksamenleving speelt de EU een belangrijke rol om de belangen van de EU-burgers en de Lidstaten te behartigen ten opzichte van de multinationals, de wereldwijde kapitaalmarkt en de vooral Amerikaanse Big Techbedrijven. Meerdere malen heeft de EU de grote bedrijven kunnen dwingen om dingen aan te passen en ook boetes opgelegd bij overtreding. Een concreet voorbeeld is dat de EU alle aanbieders van mobiele telefonie heeft verplicht om overal binnen de EU het lokale beltarief te rekenen van het land waar een klant woont. Een belangrijk machtsmiddel is dat bedrijven van buiten de EU zich moeten houden aan dezelfde regels die ook voor bedrijven uit de EU zelf gelden. Door de omvang van de EU is toegang voor veel bedrijven cruciaal. Voorbeelden zijn hier onder andere regels over marktmacht en concurrentie en de strenge EU-privacywetgeving. En soms raakt de EU daarbij zelfs aan het bedrijfsmodel van de Big Techbedrijven, waarbij het in feite draait om de verdeling van de opbrengst van de vruchten van de collectieve interactie op bepaalde platforms (zie ook NRC 2025b voor meer over dat verdienmodel).

De regionale collectieve interactie in de vorm van de EU biedt dus zeker mogelijkheden om als EU-Lidstaten en -burgers meer grip te krijgen op globalisering en netwerksamenleving. Dat potentieel wordt in de praktijk echter maar ten dele benut, vooral omdat zowel de meeste Lidstaten als veel EU-burgers blijven hinken op twee gedachten: ze willen enerzijds dat de EU allerlei problemen oplost maar anderzijds zelf het stuur in handen houden. Ze willen dus zowel een sterke als een zwakke EU en dat leidt tot een halfslachtige situatie: de EU als organisatie heeft maar beperkt macht over de Lidstaten. Veel dingen worden beslist door de Europese Raad van regeringsleiders en ministers en dus door de Lidstaten zelf – met een beperkte rol van de EC en beperkte controle daar door het Europees Parlement en de nationale parlementen. Toch wijzen die regeringsleiders heel vaak zelf naar de EU als boosdoener. Voor een deel van de nationale regeringen is het soms handig om impopulaire maar noodzakelijke regelingen op EU-niveau te laten vaststellen in plaats van op nationaal niveau – dan hoeven ze er zelf geen verantwoordelijkheid voor te nemen en lopen ze bij verkiezingen minder risico hierdoor stemmen te verliezen. Dit ondermijnt echter het imago, het draagvlak en de politieke slagkracht van de EU.

Bij belangrijke beslissingen kan bovendien één land al met een veto een gezamenlijke actie van alle EU-landen blokkeren. Die vetoregeling lijkt dus niet zo handig, maar tegelijkertijd is het een

garantie dat grote landen niet de baas kunnen gaan spelen over kleine landen. Overigens helpt daar ook de regeling bij rond besluiten waarvoor een 'gewone meerderheid' nodig is om een voorstel aan te nemen: de stem van iedere Lidstaat telt daarbij even zwaar, wat kleine landen relatief veel macht geeft. Alleen voor specifieke soorten besluiten is een 'gekwalficeerde meerderheid' nodig waarbij de stemmen van grote landen meer gewicht hebben.

De nationale regeringen hebben dus nogal wat mogelijkheden om de EU te gebruiken om binnenlandse doelen te bereiken en om allerlei nationale uitzonderingen, overgangsregelingen en dergelijke te regelen. Andere Lidstaten gaan daar vaak best in mee zodat zij zelf op andere terreinen uitzonderingen kunnen krijgen. Door dergelijke mechanismes en gedrag heeft de EU op belangrijke punten te weinig slagkracht om effectief gezamenlijke Europese problemen op te lossen en een serieuze rol buiten Europa te spelen. Veel Lidstaten houden verandering tegen, waarbij de kleinere landen ook steeds benauwd zijn dat ze de speelbal worden van de grote landen. Dit vermindert de hoeveelheid emergente 'samenwerkingswinst' in vergelijking met bijvoorbeeld de VS. We doen onszelf als Europeanen dus tekort.

Als we de EU bekijken aan de hand van de vier types samenwerkers, dan lijkt bij de EU als organisatievorm de nadruk vooral te liggen op de structuurgerichte samenwerking en op de invalshoek van de eigenbemoeyers. De kern van de EU ligt bij een enorm stelsel van regels, afspraken, procedures, kwaliteitsnormen, overlegstructuren enzovoorts, inclusief afspraken over hoe landen die zich niet aan de afspraken houden daarop kunnen worden aangesproken en zelfs bestraft. Dit pakket is een ver uitgewerkte structuur die een goede samenwerking mogelijk moet maken tussen een grote groep landen die allemaal hun eigen geschiedenis en nationale wet- en regelgeving met zich meebrengen, waarbij goed moet worden omgegaan met ieders belangen en waarbij besluiten vooral op een zorgvuldige manier worden genomen en goed voorbereid door het betrekken van alle belanghebbenden en een hele hoop experts op het betreffende onderwerp.

Dat is mede van belang vanwege die andere karaktertrek van de Europese samenwerking: de invalshoek van de eigenbemoeyers: de meeste landen houden voortdurend in de gaten of ze zelf voldoende 'loon naar werken' krijgen en of andere landen niet meer voordeel uit de samenwerking halen dan zijzelf of weggkomen met minder zelfbeheersing op bijvoorbeeld het gebied van overheidsfinanciën. Bovendien proberen de meeste landen nieuwe EU-regels en -afspraken het liefst zo vormgeven dat ze hun eigen samenlevingen zo min mogelijk moeten aanpassen om eraan te voldoen.

Dit klinkt misschien cynisch, maar het bovenstaande bewijst vooral dat de EU-landen een manier gevonden hebben om een nogal bont gezelschap van staten toch te laten samenwerken op een manier die misschien niet de schoonheidsprijs verdient maar waar de meeste Lidstaten niet zonder zouden willen. En op basis van die 'formule' zou de EU op wereldschaal heel goed de rol kunnen vervullen van structuurgerichte samenwerker waar mijns inziens veel behoefte aan is.

Als het gaat om intrinsiek gemotiveerde samenwerkers en groepsgerichte samenwerkers is de EU minder sterk ontwikkeld. De collectieve interactie is meestal nogal technisch en berekenend ingestoken, met weinig ruimte voor bevoegenheid en altruïsme. Er is niet echt een mooi aansprekend gezamenlijk doel dat bij de Lidstaten en de burgers de harten sneller doet slaan en mensen in beweging brengt.

Er zijn uiteraard al de nodige ideeën om de EU te versterken – en met het tweede presidentschap van Trump in de VS en de inval van Poetin in Oekraïne neemt ook de noodzaak van verdergaande samenwerking toe. Een mooi voorbeeld is het pleidooi dat Jasper Wesseling, de hoogste ambtenaar van het Ministerie van Financiën, onlangs hield in economenblad ESB (Wesseling 2025). Naast een vooral economisch getint voorstel om de interne markt verder te versterken bevat zijn artikel ook een goed overzicht van de voordelen van de samenwerking binnen de EU. Op veel manieren staan we als Lidstaten en Europeanen sterker als we de samenwerking verdiepen, niet alleen op economisch gebied maar ook op bijvoorbeeld militair gebied en de defensie-industrie – waarbij we door verdergaande samenwerking dingen niet alleen beter kunnen doen maar ook goedkoper. Dat lukt vooral als we beter gebruik maken van de enorme omvang van de

EU en profiteren van de schaalvoordelen en hefboom- en vlindereffecten die daardoor mogelijk zijn. Daarbij verwijst hij naar schattingen van Mejino- López & Wolff waarbij dit tussen de 25 en 100 miljard euro aan kostenbesparingen kan opleveren in vergelijking met een minder vergaande samenwerking. Ook voor het vergroten van het Europese concurrentievermogen en de productiviteit (onder andere nodig om de gevolgen van de vergrijzing op te vangen) kan het beter benutten van schaalvoordelen een behoorlijke impuls geven. Hij haalt daarbij schattingen van onder andere het IMF aan die erop wijzen dat verdergaande samenwerking het BBP met tien à twintig procent zou kunnen verhogen. Tot slot kan verdere samenwerking helpen om de omslag naar een meer duurzame samenleving te maken, onder andere door de energievoorziening veel meer op EU-niveau aan te pakken. Dit onderstreept opnieuw dat we ons als Europeanen tekort doen met onze halfslachtige houding ten opzichte van samenwerking in de EU.

Kortom: de EU kan een hele belangrijke rol spelen om de EU-Lidstaten en -burgers meer grip te geven op de globalisering en de netwerksamenleving. Om die mogelijkheden echt goed te benutten zal de EU wel méér slagkracht moeten krijgen en zal de verhouding tussen de Lidstaten, de Europese Raad, het Europees Parlement, de Europese Commissie en niet te vergeten de burgers en bedrijven beter moeten worden geregeld. Zo niet, dan blijven we allemaal gevangen in de huidige halfslachtige situatie. Cruciaal daarbij is dat we niet langer op twee gedachten blijven hinken – en dat vergt ook verandering op het niveau van de afzonderlijke landen. We zullen vooral meer moeten dŭrven samenwerken.

Zelfbeheersing op nationaal niveau: Nederland

In deze paragraaf wil ik Nederland bekijken als voorbeeld van hoe individuele landen omgaan met de verdelingsvraagstukken van collectieve interactie en de organisatie van collectieve interactie – en met beheersing en zelfbeheersing. Nederland is in dat opzicht wel een land met een bijzondere geschiedenis: door onze voortdurende strijd tegen het water hebben we geleerd intensief samen te werken omdat we een breed gedeeld gezamenlijk belang hebben om het water buiten de dijken te houden. Aan de andere kant hebben we ook een geschiedenis van religieuze conflicten tussen maar ook binnen de verschillende geloven en levensbeschouwelijke richtingen. Daardoor hebben we ruime ervaring met het vormen van coalities die ondanks belangrijke verschillen van inzicht en individuele belangen toch tot vruchtbare samenwerking en collectieve interacties kunnen komen. In twee andere essays heb ik beschreven hoe Nederland de afgelopen halve eeuw enorm is veranderd (Buiten 2024 en 2025). In de jaren zeventig was Nederland een welvaarts- en verzorgingsstaat die was opgebouwd dankzij de exportgerichte industrialisering, maar mede door de globalisering bleek dat gaandeweg onhoudbaar op de langere termijn: onbetaalbaar zonder een torenhoge belastingdruk en daardoor ook zichzelf in de voet schietend door het uithollen van de internationale concurrentiepositie die een belangrijk fundament voor de rijkdom vormde. In de decennia die volgden werd de maatschappelijke ordening gaandeweg veranderd naar vooral neoliberal model, en zetten op sociaal en cultureel gebied veel ontwikkelingen door die te maken hadden met individuele vrijheid, de consumptiesamenleving en de technologische ontwikkelingen die samenhangen met de opkomst van de netwerksamenleving. Nederland veranderde daarbij in vijftig jaar van een verzuilde industriële klassenmaatschappij in een samenleving waarin het individu centraal staat en de belangrijkste breukvlakken liggen bij de grens tussen wie wel en wie niet werkzaam is in de geglobaliseerde delen van de economie.

Als we dit proces bekijken vanuit het perspectief van de drie soorten macht die bij collectieve interacties ontstaan, dan valt de centrale rol op van de stapsgewijze neoliberalisering van de maatschappelijke ordening in Nederland. Het neoliberalisme raakt zowel aan de politieke als de economische en sociale machtsdimensies – en is daarmee ook een soort samenhangend totaalpakket. Maar daarmee is de toepassing van het neoliberalisme in de Nederlandse maatschappij volgens mij nog altijd niet de oorzaak van de problemen waar Nederland in de jaren twintig van de 21^e eeuw mee zit. De basis voor het neoliberale gedachtengoed werd al in de jaren dertig van de 20^e eeuw gelegd maar kreeg in de naoorlogse jaren in Nederland (en veel andere

landen) nog geen voet aan de grond, behalve in conservatief-liberale kringen. Pas in de loop van de jaren zeventig en vooral tachtig begon het acceptabel te worden, en dan ook nog in bredere politieke kring: ook de sociaaldemocraten van de Partij van de Arbeid hebben een belangrijke rol gespeeld bij het in- en uitvoeren van neoliberale ideeën (zie o.a. Van den Brink 2024, Mellink en Oudenampsen 2022, Woltring 2024). Daarom is het mijns inziens beter om de neoliberale transformatie van de Nederlandse economie en samenleving te interpreteren als een reactie op de globalisering van de economie. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werd duidelijk dat de welvaarts- en verzorgingsstaat in zijn toenmalige vorm niet meer houdbaar was, met een combinatie van torenhoge inflatie en hoge werkloosheid en het neoliberale gedachtengoed bood daar een oplossing voor. En naarmate die oplossing ook daadwerkelijk bleek te helpen werd steeds weer een nieuwe stap gezet op het neoliberale pad. Wat daarbij hielp was dat een aantal neoliberale ideeën best goed aansloten bij de individualisering van de samenleving en de stijgende welvaart. In steeds meer opzichten konden veel Nederlanders ook best goed voor zichzelf zorgen, bijvoorbeeld door zelf als huiseigenaar voor hun huisvesting te zorgen, met een eigen auto hun vervoer te regelen en dankzij een gemiddeld hoger opleidingsniveau beter in staat te zijn hun eigen keuzes te maken.

Het neoliberalisme zorgde ervoor dat Nederland beter mee kon komen in de globaliserende wereld en de netwerksamenleving, en dan vooral door de spelregels daarvan ook binnenslands te gaan toepassen. De flexibilisering van de arbeidsmarkt in de jaren negentig is daar een voorbeeld van.

De kern van de neoliberale ordening van de Nederlandse maatschappij bestaat uit een overheid die allereerst zorgt voor een aantal basisvoorzieningen en infrastructuur voor iedereen en die zich over de zwakkeren ontfermt (Van den Brink 2024, Mellink en Oudenampsen 2022, Woltring 2024). De andere maatschappelijke activiteiten worden vooral overgelaten aan de individuele bedrijven en burgers, waarvan het idee is dat die veel beter dan de overheid kunnen bepalen wat goed voor hen is en die dus vooral de ruimte moeten krijgen om als ‘calculerende burgers en bedrijven’ hun eigen belangen te behartigen. Daar waar dit onvoldoende gewenst gedrag oplevert kan de overheid bijsturen door gewenst gedrag te stimuleren met subsidies en – zo min mogelijk – door beperkende regels en ongewenst gedrag te beperken door belastingen, heffingen, vergunningen en regels op te leggen. En om de interacties tussen burgers en bedrijven goed te laten verlopen heeft de overheid nog een rol om het maatschappelijk en economisch verkeer in goede banen te leiden door de marktwerking vorm te geven en bij te sturen met marktregels, kwaliteitseisen, consumentenbescherming en toezichthouders.

Parallel aan deze binnenlandse veranderingen in de maatschappelijke ordening draaide Nederland ook mee in de verdere ontwikkeling van de ordening op het niveau van de Europese Unie. Ook daar speelden neoliberale ideeën een belangrijke rol, maar betekende het instellen van één Europese markt met eigen spelregels en omsloten door tariefmuren ook een belangrijke bescherming tegen de krachten van de globaliserende wereldeconomie. Daardoor kon Nederland gaandeweg steeds beter meekomen in en profiteren van de globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving, maar ook profiteren van de beveiliging die de EU bood tegen te zware druk vanuit de wereldwijde geglobaliseerde economie.

Dit resulteerde er enerzijds in dat de problemen van de jaren zeventig konden worden opgelost en bijvoorbeeld de werkgelegenheid sterk groeide en voor veel Nederlanders ook het welvaartsniveau. Anderzijds betekende het ook dat een aantal nadelen en keerzijden van de globalisering en de netwerksamenleving ook in Nederland zichtbaar werden, zoals de maatschappelijke tweedeling en het gevoel weinig grip te hebben op een aantal cruciale ontwikkelingen.

Dit werd versterkt door een verschuiving tussen de vier types samenwerkers in de Nederlandse samenleving. Naarmate de jaren vorderden werden de eigenbemoeiers belangrijker en verloren de structuurgerichte en de intrinsiek gemotiveerde samenwerkers terrein. In mijn essay

Samenwerkingsprofielen van politieke partijen heb ik laten zien dat bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2023 de meerderheid van de Nederlanders stemde op partijen met een verkiezingsprogramma dat vooral gericht was op eigenbemoeiers (Buiten 2025). En ook dat de coalitie die uiteindelijk gevormd werd vooral bestond uit partijen die juist niet gericht zijn op samenwerking en collectieve interactie.

Nederland lijkt daarmee zijn vermogen kwijt geraakt te zijn om samen te werken, we zijn een land geworden van mensen die niet méér samenwerking willen dan strikt noodzakelijk en dan nog alleen als we zelf voldoende waardering en loon naar werken krijgen, als anderen niet in onze ogen onterecht profiteren van onze inspanning. En eigenlijk willen we het liefst met rust gelaten worden. Met die houding opereren we ook in Europees verband, waardoor we eraan bijdragen dat ook samenwerking in de EU moeizaam loopt.

Tegelijkertijd zijn er genoeg binnen- en buitenlandse problemen waarvoor intensievere samenwerking juist broodnodig is om ze op te lossen. De grote uitdaging voor Nederland is om die collectieve interacties vorm te geven op een manier die past bij de veranderde omstandigheden. Dat vergt het ontwikkelen van nieuwe manieren om de drie verdelingsvraagstukken van de collectieve acties te regelen – en dus de politieke, sociale en economische macht op een andere leest te schoeien. Een belangrijke vraag daarbij is hoe we de maatschappelijke ordening beter kunnen inrichten: welke neoliberale constructies móeten we behouden om mee te kunnen draaien in de geglobaliseerde economie en welke kunnen we vervangen zonder verlies van internationale concurrentiepositie – en wat zijn daarvoor de alternatieven? Het kan daarbij helpen om rekening te houden met de drie ‘regimes’ die door de globalisering en netwerksamenleving zijn ontstaan: het deel van Nederland dat rechtstreeks onderdeel is van de geglobaliseerde economie, het deel dat daar niet of nauwelijks door wordt geraakt en de ‘gemengde zone’ daar tussenin waarin mensen, bedrijven en overheden zowel met de spelregels van de tijd- en plaatsloze globalisering rekening moeten houden als met de tijd- en plaatsgebonden regels van de ‘traditionele’ geïndustrialiseerde wereld. Verder kan het helpen om te zorgen dat vertegenwoordigers van alle vier de types samenwerkers worden betrokken bij het herzien van de maatschappelijke ordening. Tot slot helpt het om rekening te houden met de mechanismes die horen bij de samenleving als complex systeem, met emergente eigenschappen en zichzelf versterkende netwerkeffecten. Een belangrijk element daarbij kan zijn om de sturing door de overheid niet alleen maar te proberen rechtstreeks het gedrag van burgers en bedrijven te beïnvloeden, maar veeleer te zorgen door interactiemechanismen waardoor die zelf hun gedrag kunnen aanpassen. In de neoliberale gedachtegang wordt ervan uitgegaan dat alles via het prijsmechanisme kan worden geregeld, maar dan moet die prijs ook alle relevante aspecten weerspiegelen – dus inclusief bijvoorbeeld milieuschade. Een illustratief voorbeeld van wat ik bedoel is het fenomeen van de rotonde. Bij een rotonde komen meerdere wegen samen en kan een automobilist de rotonde oprijden zo gauw er ruimte ontstaat in het verkeer dat al op de rotonde rijdt. Dat is een stuk efficiënter dan een kruispunt met stoplichten, waarbij het gedrag van de bestuurders geheel wordt bepaald door de instellingen van de stoplichten. Daarbij komt het geregeld voor dat veel auto’s moeten wachten terwijl er geen verkeer op het kruispunt rijdt. Het is ook efficiënter dan een gewoon kruispunt waarbij de combinatie van de regels ‘rechts heeft voorrang’ en ‘rechtdoorgaand verkeer heeft voorrang’ ertoe kan leiden dat alles vast komt te staan. Samengevat: een rotonde is een interactiemechanisme waarbij de overheid zo min mogelijk ingrijpt en de verkeersdeelnemers zelf tot een optimale oplossing komen. Een meer uitgebreid voorbeeld is dat van vergunningen en quota: daar waar een bepaald gedrag van burgers en bedrijven begrensd moet worden, wordt vaak gebruik gemaakt van ‘rechten’ waarmee burgers en bedrijven dat gedrag mogen vertonen. En die worden vaak voor ieder soort gedrag apart vastgesteld, waarbij het de overheid is die dit bepaald. Het is ook mogelijk om een aantal van die dingen te bundelen en burgers of bedrijven gezamenlijk te laten bepalen wie welke combinatie van rechten wil hebben – op zo’n manier dat de totale hoeveelheid schadelijk gedrag wel binnen de beoogde grenzen blijft. En dat zou je dan nog kunnen combineren met het stimuleren van gewenst gedrag, waarbij bijvoorbeeld bedrijven die veel gerecyclede grondstoffen gebruiken meer

rechten kunnen krijgen dan bedrijven die dat niet doen. In zo'n opzet legt de overheid de kaders vast en kunnen burgers en bedrijven zelf een oplossing uitwerken die voor hen de optimale oplossing is binnen de gegeven kaders. Het feit dat alles tegenwoordig met alles samenhangt gaat dan in ons voordeel werken in plaats van dat het van alles blokkeert...

Als we de maatschappelijke ordening langs dit soort lijnen op een betere manier neerzetten, kunnen we door gebruik te maken van vlindereffecten en 'samenwerkingswinst' sneller veranderingen realiseren dan we nu denken.

Zelfbeheersing op het individuele niveau

Hierboven hebben we het gehad over de moderne mens als een soort tovenaarsleerling, die wordt meegesleept door allerlei nieuwe mogelijkheden en daardoor gaandeweg de controle over de omstandigheden kwijtraakt – maar in feite ook de beheersing over zichzelf. Om grip te krijgen op onze wereld doen we er daarom goed aan om ook en misschien zelfs vooral éérst te kijken naar hoe we grip op onszelf te kunnen krijgen.

We moeten ons realiseren dat we voortdurend in interactie zijn met andere mensen, bedrijven en overheden, dat die interacties in toenemende mate verlopen via digitale hulpmiddelen waar bedrijven geld mee verdienen en dat er bij de collectieve interacties per definitie altijd machtsverhoudingen ontstaan en meestal ook vraagstukken over de verdeling van de voor- en nadelen van de samenwerking. Een deel van de bedrijven speelt daarbij bewust en vaak ook erg vernuftig in op onze al dan niet verborgen verlangens en onze zwakheden, en daarbij geven ze ons ook heel veel wat we zelf erg plezierig vinden. Ze doen ons vaak 'an offer we can't refuse' en we kunnen ons het dagelijks leven al niet meer voorstellen zonder even te kunnen googelen, navigeren met Google Maps, spullen en eten bestellen via internet en thuis laten bezorgen, even mailen of appen met familie en vrienden enzovoorts. Maar tegelijkertijd zijn het de bedrijven die de ruilwaarde incasseren en het grote geld binnenhalen en daarmee steeds meer macht opbouwen. Bovendien zijn zij degenen die de spelregels bepalen, wij hebben daar als gebruikers meestal niet of nauwelijks invloed op. We kunnen hooguit proberen over te stappen naar een andere aanbieder, maar dat is lang niet altijd een reële optie – bijvoorbeeld door de netwerkeffecten waardoor een alternatief veel minder 'content' te bieden heeft en door gebrek aan mogelijkheden om je eigen data mee te nemen naar een andere aanbieder.

Er is dus veel voor te zeggen om nog steeds gebruik te willen maken van de moderne mogelijkheden maar de machtsverhoudingen daarbij gelijkwaardiger te maken. Zoals we hierboven hebben gezien lijken er zeker mogelijkheden om dit te doen op het niveau van landen, landengroepen en wereldwijde gremia. Maar we kunnen er ook als individu al wat aan doen – vooral door beter te snappen wat onze zwakheden zijn en hoe de mechanismes werken waardoor dergelijke bedrijven ons mee kunnen slepen in de richting die zij willen en de dingen laten doen waar zij profijt van hebben. Dat kan ook helpen om bij onszelf te herkennen in hoeverre we in feite verslaafd geraakt zijn aan bepaalde dingen en wanneer we in zekere zin 'junkengedrag' vertonen als iets of iemand aan onze verslaving dreigt te komen. En meestal gaat het dan uiteindelijk om apps en andere toepassingen die inspelen op onze voorkeur voor snelle behoeftebevrediging waarvoor we niet of nauwelijks moeite hoeven te doen – net zoals suiker, alcohol en drugs ons razendsnel en moeiteloos een tevreden gevoel kunnen bezorgen. Maar vaak is het effect snel uitgewerkt en willen we nog een keer en nog een keer – en blijven we regelmatig uiteindelijk met een kater of schuldig gevoel achter.

Om daaraan te ontkomen zullen we deze effecten moeten onderkennen zodat we ook geregeld onszelf los kunnen rukken van de apps en onze telefoons en iets anders gaan doen. Wie alleen voor de suikers gaat zal weliswaar snel voor eventjes energie krijgen, maar geen sterkere spieren waardoor je je de hele dag krachtiger en energiever voelt.

Maar om onze zelfbeheersing te vergroten zullen we ook beter moeten weten wat we nou eigenlijk willen, en dat raakt weer aan onze identiteit. En bij de meeste mensen is hun identiteit niet één vaststaand iets, maar een samenraapsel van allerlei idealen, wensen, ideeën en dergelijke die voor een deel ook nog eens onderling tegenstrijdig zijn. Die tegenstrijdigheid zit onder andere bij

enerzijds een voorkeur hebben voor een zo groot mogelijke handelings- en keuzevrijheid en anderzijds autonoom willen zijn. Hierboven hebben we gezien dat de globalisering en de netwerksamenleving die vrijheid enorm vergroten maar de autonomie juist verkleinen. Hier zullen we ieder voor onszelf moeten bepalen welke balans we willen bereiken, om vervolgens te kijken hoe we dat kunnen verwezenlijken. Als we daar niet bewust mee aan de slag gaan, worden we vooral geleefd door de vele mogelijkheden die de technologiebedrijven ons voortdurend voorschotelen en zijn we bovenal min of meer passieve consumenten en veel minder actieve burgers die een eigen koers volgen.

Iets wat ons daarbij kan helpen is het bij onszelf bepalen wat onze voorkeursstijl is als het gaat om samenwerken: is onze natuurlijke neiging die van intrinsiek gemotiveerde samenwerker, van structuurgericht, van groepsgerichte voorwaardelijke samenwerker of zijn we vooral eigenbemoeder? Vervolgens kunnen we ook kijken in welke omstandigheden we liever een ander type zijn: ieder van ons kan afhankelijk van de omstandigheden ook opereren als één van de andere types. En dat betekent ook dat we in staat zouden moeten zijn om de andere types te herkennen en te begrijpen en vervolgens ook rekening te houden met hun manier van denken en voelen. En dat zou ons weer kunnen helpen om bij het meedoen aan collectieve interacties sneller te komen tot soepel lopende samenwerkingen waarbij ieder type zich senang voelt.

Dat biedt de mogelijkheid om bewuster te bepalen welke rol we willen spelen in collectieve interacties en daarmee ook om te bepalen waar en hoe we willen bijdragen aan het creëren van 'samenwerkingswinst' die daarbij als emergente eigenschap ontstaat. Willen we vooral voor onszelf gebruikswaarde creëren in interacties met apps waarbij bedrijven de financiële ruilwaarde incasseren? Willen we samen met andere mensen of bedrijven zelf financiële ruilwaarde creëren door bijvoorbeeld via internet economisch actief te worden? Willen we met anderen samen vooral gebruikerswaarde creëren door bijvoorbeeld samen een activiteit op te zetten, iemands probleem op te lossen of een goed doel te ondersteunen?

Uiteraard kan dit leiden tot innerlijke conflicten, maar het is denk ik alleen maar goed om die op tafel te krijgen – ze zijn vaak de basis voor een stuk van ons gevoel van onbehagen. Om een voorbeeld van zo'n gewetensvraag te geven: velen van ons luisteren de hele dag gratis naar muziek via platformen en apps terwijl de meeste muzikanten daar amper geld voor krijgen. Ook hierachter zit weer hetzelfde model van de collectieve interactie en de drie soorten macht bij de verdeling van de emergente vruchten die daarbij ontstaan. De platforms zijn zo machtig dat de meeste muzikanten niet kunnen weigeren om mee te doen – de meesten kunnen het zich niet veroorloven om het schijntje dat ze van de platforms krijgen te weigeren. Alleen de heel grote namen zoals Taylor Swift zijn voor de platforms zo belangrijk dat ze andere regelingen kunnen afdwingen – of al zo gearriveerd dat ze het zich kunnen veroorloven om hun muziek niet op Spotify te zetten zoals Neil Young. Maar zelfs als je upgrade naar de betaalde versie krijgen de artiesten nog steeds maar een schijntje – er is meer voor nodig om te zorgen dat het hele verdienmodel wordt aangepast. Willen we hier aan meedoen als luisteraar? Of vinden we het eigenlijk oneerlijk en zouden we het eigenlijk anders georganiseerd willen zien?

Om hier iets aan te doen moeten we mijns inziens dus óók als individuen in actie komen. En wel op meerdere manieren. Om te beginnen moeten we eerlijk zijn tegenover onszelf en herkennen dat de onvrede voor een deel uit ons eigen gedrag voortkomt, uit de tegenstrijdigheden daarin. Alleen dan kunnen we voorkomen dat de grote bedrijven ons iedere keer weer mee weten te slepen door in te spelen op onze zwakke plekken. In feite: we moeten onze zelfbeheersing terug krijgen. In de tweede plaats zullen we ons moeten gaan uitspreken als we het niet eens zijn met de manier waarop de voordelen van collectieve interactie worden verdeeld en vooral met de allesbepalende rol die de grote bedrijven daar in spelen. Dat betekent uiteindelijk ook maatschappelijke en politieke actie en daarom zullen we in de derde plaats ook politieke partijen, NGO's, maatschappelijke bewegingen en dergelijke moeten steunen die de verdelingmechanismen rechtvaardiger willen maken. En in het verlengde daarvan moeten we dan ook uit onze 'consumentenstand' komen, uit onze comfortzone en als burger onze

verantwoordelijkheid gaan hernemen voor het meebesturen van de collectieve acties waar we deel van uitmaken en die zo'n grote invloed hebben op ons doen en laten, ons voelen en denken en op ons zijn. En dat betekent tot slot dat we weer veel meer moeten gaan samenwerken, letterlijk samenleven in de maatschappij en onze krachten bundelen om samen het stuur van de ontwikkelingen in handen te krijgen.

Tot slot

In dit essay heb ik willen laten zien dat veel hedendaagse problemen en het gevoel van onbehagen dat bij veel mensen leeft het gevolg lijken te zijn van de combinatie van economische globalisering en de opkomst van de netwerksamenleving zoals die door Manuel Castells zijn geschetst. Ik heb betoogd dat dit lijkt op een kolonisatieproces waarbij de kolonisator in feite een wereld-omvattende collectieve interactie is waarin zo'n beetje de hele mensheid is betrokken maar waar niemand het stuur in handen heeft. We zijn daarmee als mensheid onze autonomie kwijtgeraakt om de ontwikkelingen te sturen. Om die autonomie terug te krijgen moeten we opnieuw kijken naar de drie verdelingsvraagstukken die per definitie ontstaan bij iedere collectieve interactie en die draaien om politieke, economische en sociale macht. Die verdelingsvraagstukken ontstaan omdat bij een collectieve interactie het resultaat meer is dan de som der delen: er ontstaat een soort 'samenwerkingswinst' die als 'emergente eigenschap' vanzelf naar voren komt uit de interactie en daardoor niet zomaar kan worden toegerekend aan de afzonderlijke onderdelen. Daar zullen dus afspraken over moeten worden gemaakt. Veel van de oplossingen die we hiervoor bedacht hebben in het industriële tijdperk blijken niet meer goed te werken. En daarom komt het er in de praktijk op neer dat de grote multinationals, de techbedrijven en de financiële markten bepalen hoe de samenwerkingswinst verdeeld wordt. En bij die verdeling komt veel van de gebruikerswaarde van producten en diensten bij consumenten, overheden en lokale bedrijven terecht, maar de financiële ruilwaarde en het grote geld vooral bij die grote bedrijven en de financiële markten. Gebruikers krijgen hierdoor die veel handelings- en keuzevrijheid – maar verliezen controle en autonomie.

Om meer grip te krijgen op de verdeling van de samenwerkingswinst zullen we daarom de nieuwe spelregels moeten leren kennen, leren begrijpen en leren gebruiken. Dat zijn drie verschillende stappen. Onder die nieuwe regels kan een individueel land zich niet langdurig verrijken ten koste van anderen – landen die verder willen komen zullen daarom veel nadrukkelijker dan voorheen moeten kiezen voor samenwerking. En binnen landen geldt eigenlijk hetzelfde.

In het bovenstaande is een aantal concrete 'knoppen' geïnventariseerd waar we als mensheid aan zouden kunnen draaien om weer grip te krijgen op globalisering en de netwerksamenleving. Als het gaat om de intellectuele beheersing zullen we moeten zoeken naar mogelijkheden om positieve vlindereffecten te creëren en zal overheidsbeleid vaker vorm moeten krijgen door het veranderen van interactiemechanismen in plaats van dwingend voorschrijven of verbieden van bepaald gedrag van burgers en bedrijven.

Op het vlak van procesbeheersing zullen we allereerst betere wereldwijde afspraken moeten maken over de verdeling van de lusten en de lasten van wereldwijde collectieve interacties, en dan vooral hoe een groter deel van de voordelen bij overheden en samenlevingen terecht kan komen in plaats van vooral bij bedrijven. Ten tweede zou er meer aandacht moeten komen voor samenwerking tussen bedrijven, burgers en overheden als maatschappelijke en economische interactievorm. Momenteel ligt het accent sterk op concurrentie als middel, maar dat werkt lang niet altijd goed. En er is een veelheid aan nieuwe vormen ontstaan zoals open source software-ontwikkeling, 'commons', communities, productieketens en dergelijke waarbij samendoen en delen leidt tot een grotere samenwerkingswinst dan pure concurrentie. In de derde plaats kunnen we kijken waar bepaalde bedrijven beter zouden kunnen worden gesplitst in meerdere onderdelen en omgekeerd waar we juist bepaalde bedrijven juist beter kunnen samenvoegen om een betere werking van de maatschappelijke en vooral economische netwerken kunnen krijgen. Een vierde 'knop' is om betere internationale afspraken te maken over minimale arbeidsomstandigheden,

lonen, veiligheid en dergelijke om te voorkomen dat er op een aantal vlakken een ‘race to the bottom’ ontstaat. Een bijkomend voordeel daarvan zou nog kunnen zijn dat dan ook internationale migratiestromen kleiner worden. Voor consumenten in vooral de rijkere landen gaat hier in eerste instantie wel een hoger prijskaartje aan hangen. Tot slot zullen we de collectieve interacties rondom onderwijs, onderzoek en innovatie beter moeten organiseren. Hier kunnen de lusten en de lasten op een betere manier worden verdeeld tussen burgers, bedrijven en overheden. In veel gevallen draagt de overheid de investeringen in onderwijs en een belangrijk deel van het onderzoek, maar zijn het vooral bedrijven die de financiële opbrengsten hiervan incasseren. Verder geldt dat een deel van de opgebouwde kennis en innovaties via patentwetgeving wordt beschermd maar niet tot maatschappelijk nut leidt omdat daarmee het verdienmodel van de eigenaar in gevaar komt.

Bij de zelfbeheersing kan allereerst op wereldwijd niveau gezorgd worden dat we een aantal cruciale dingen op de agenda zetten om op te lossen. Er is in ieder geval een politieke discussie nodig over de verdeling van de lusten en lasten van collectieve interacties tussen landen en internationale instellingen enerzijds en bedrijven anderzijds. Nu wordt deze discussie vooral gevoerd met puur economische argumenten, het wordt tijd dat het breder politiek perspectief komt te staan waarin het ook over bijvoorbeeld rechtvaardigheid gaat. Verder zal hier gesproken moeten worden over een betere organisatie van internationale collectieve interacties, onder andere over het zorgen voor meer financiële en juridische slagkracht van internationale verbanden en het effectiever en efficiënter maken van internationale organisaties.

Op de schaal van de EU zullen we als Lidstaten en Europese burgers onze halfslachtige houding moeten loslaten en de EU omarmen als belangrijke bron van welvaart en zekerheid voor de Lidstaten en als sterke en slagvaardige vertegenwoordiger in de internationale arena – tegenover andere landen maar ook tegenover de grote multinationals en Big Tech. Bovendien zullen op EU-niveau de belangen van ieder van de vier samenwerkingstypes op een evenwichtige manier moeten worden behartigd.

In Nederland zullen we voluit moeten kiezen voor samenwerking in de EU en niet langer op twee gedachten moeten hinken. Als we erop aansturen dat op Europees niveau de invalshoeken van de vier samenwerkestypen goed geregeld zijn is er ook minder noodzaak om steeds op de rem te trappen. Verder zullen we de maatschappelijke ordening in Nederland zelf groot onderhoud moeten geven. Hoe willen we de politieke, economische en sociale macht en verdelingsvraagstukken beter regelen zodat we meer grip en autonomie krijgen? Welke dingen móeten we op neoliberale basis blijven doen om mee te kunnen komen in de geglobaliseerde wereld en welke kunnen we ook op een andere manier regelen? En waar is concurrentie de beste manier van ordening en waar is samenwerking tussen actoren beter? Hiermee kunnen we de maatschappij beter aanpassen aan de tweedeling die samenhangt met de globalisering. En ook hier kunnen we kijken waar we overheidsbeleid beter kunnen richten op het veranderen van interactiemechanismen dan op het verplichten en verbieden van gedrag van burgers en bedrijven.

Op individueel vlak zullen we vooral moeten dŭrven samen te werken met anderen, waarbij we ons afhankelijk en kwetsbaar maken – maar paradoxaal genoeg juist daardoor meer grip krijgen op wat er gebeurt. Verder zullen we vooral ieder voor onszelf moeten kijken wat we nou eigenlijk willen met al die nieuwe technieken die zijn ontstaan en die er nog aankomen. Waar zouden we zelf willen dat het heen gaat? Zoals we hierboven hebben gezien is weten veel innoverende bedrijven ook niet precies hoe gebruikers hun producten en diensten gaan gebruiken en komt uit de onderlinge collectieve interactie de richting naar voren.

Om grip te krijgen op de ontwikkelingen is verdergaande samenwerking cruciaal. Gelukkig hebben we daar als mensheid ook heel veel ervaring mee. In zijn boek *Ultrasociety* laat complexiteitshistoricus Peter Turchin zien hoe het vermogen om op steeds grotere schaal en steeds intensiever samen te werken een grote rol heeft gespeeld in de geschiedenis en zelfs in de evolutie van de mensheid (Turchin 2016). Maar hij wijst er daarbij ook op dat de manier waarop

samengewerkt wordt door de geschiedenis heen verandert – en mijns inziens zitten we nu weer in een fase waarin we de samenwerkingsvormen opnieuw moeten bijstellen.

Een belangrijk hulpmiddel daarbij is om er beter rekening mee te houden dat een goede samenwerking pas kan ontstaan als alle vier de types samenwerkers daar op een goede manier in zijn betrokken: de intrinsiek gemotiveerde samenwerkers, de groepsgerichte voorwaardelijke samenwerkers, de structuurgerichten en de eigenbemoeders. Overigens noemt Turchin deze groepen ook in zijn *War, Peace, War*, maar dan onder andere namen (Turchin 2006).

Zoals hierboven geschetst zijn er op alle schaalniveaus mogelijkheden om de samenwerking beter te organiseren: wereldwijd, in landengroepen als de EU en op het niveau van de afzonderlijke landen zoals Nederland en van onszelf als individu. Op ieder niveau zijn de vraagstukken weer wat anders en uiteindelijk is verandering op ieder niveau tegelijk nodig om het een kansrijke onderneming te maken.

Het belangrijkste is dat we ons realiseren dat we niet alles tegelijk kunnen hebben, dus zowel volkomen handelings- en keuzevrijheid als volledige autonomie. Uiteindelijk zullen we moeten kiezen en daarvoor zullen we ook moeten bepalen wie we willen zijn: de tovenaarsleerling of de avonturier in het verhaal. De tovenaarsleerling kiest voor de vrijheid die de nieuwe economische en technische mogelijkheden bieden om vooral heel veel verschillende dingen op een goedkope manier te verkrijgen en voortdurend nieuwe mogelijkheden te kunnen exploreren – maar op een manier die hij zelf steeds minder goed in de hand heeft en waardoor hij zich mee laat slepen door de ontwikkelingen. De avonturier is degene die zijn lot in eigen hand neemt en de moeilijke weg kiest, zichzelf veel ontzegt, gevaar loopt en tal van moeilijkheden én zijn eigen angsten en zwakheden moet overwinnen – maar als hij of zij levend het einde van het verhaal haalt méér zichzelf is dan aan het begin en misschien ook wel één of ander doel behaald heeft.

Naast de tovenaarsleerling kan hier een ander beeld uit de wereldliteratuur worden gebruikt. De Griekse schrijver Homerus beschrijft hoe zijn held Odysseus langs het eiland van de Sirenen moest varen en wilde zorgen dat hij niet verleid kon worden door hun lokroep. Als hij daaraan gehoor zou geven zou dat de ondergang zijn van hem en zijn bemanning. Hij liet zich daarom aan de mast van het schip vastbinden en liet zijn mannen hun oren met bijenwas dichtmaken. Met andere woorden: hij kende zijn zwakke plek, wapende zich ertegen en behield zijn zelfbeheersing. En het gaat er niet om dat we niet meer zouden mogen genieten van de vele mogelijkheden die de globalisering en de netwerksamenleving bieden, het gaat erom dat we ons niet mee laten slepen door bijvoorbeeld de grote techbedrijven maar dat we zelf als mensheid het stuur – en de rem plus het gaspedaal – in handen krijgen om een acceptabele oplossing te krijgen voor de verdelingsvraagstukken die voortkomen uit de collectieve interacties waar we als mensheid bij betrokken zijn.

Uiteindelijk komt het er ook op neer dat we niet *mèt* en niet *zònder* de veranderingen in het moderne leven kunnen waar we middenin zitten en die we uiteindelijk zelf veroorzaken. We moeten er onze weg in vinden, en onze eigen plaats en koers in zien te bepalen. Dat moeten we deels ieder voor onszelf doen maar deels ook met zijn allen samen. En raakt aan een grote paradox die ontstaat bij ieder collectieve interactie: door iets samen te doen kun je meer dan alleen, en dat betekent dat je een stukje beheersing op moet geven om meer beheersing te krijgen. Anders gezegd: we moeten onszelf durven te géven om iets te kunnen krijgen. En vooral dat durven is best spannend, omdat je je afhankelijk maakt van anderen en vertrouwen moet hebben dat het goed gaat.

De belangrijkste sleutel op individueel niveau ligt misschien bij 'hoe kun je een held worden in het verhaal van je eigen leven?' Zowel op individueel en mentaal vlak als in de interactie met andere actoren en het systeem als geheel kunnen we dingen over ons heen laten komen, erin meegaan en ons eraan aanpassen, maar we kunnen ook bepaalde dingen niet accepteren en proberen ze te veranderen. Dat verzet kan uiteraard ontstaan als ontwikkelingen ingaan tegen onze belangen, maar ze kunnen ook strijdig zijn met onze waarden of zelfs erg aantrekkelijk en in lijn met sommige

waarden maar strijdig met onze kernwaarden. En in dat laatste geval gaat het erom dat we ons niet laten verleiden en dat we onszelf beperken in ons doen en laten, niet de voor de hand liggende en comfortabele weg kiezen maar juist onszelf beheersen, verleidingen weerstaan en ons ware zelf uitdrukken. Daarmee kun je laten zien wat je waard bent en wat je zelf van waarde vindt.

Kort samengevat: als we de stapsgewijze kolonisatie van onze wereld, ons dagelijks leven en onze eigen geest door de globalisering en de netwerksamenleving willen stoppen, zullen wij ons als de tovenaarsleerlingen die we zijn moeten verenigen om de macht over de collectieve interacties waaruit de kolonisatie voorkomt naar òns toe te trekken. Als we dat doen, kunnen we de vele voordelen en mogelijkheden die deze processen bieden gebruiken voor doelen als het verkleinen van ongelijkheid en armoede, het stoppen van de klimaatverandering, het terugdringen van het aantal oorlogen en conflicten en het verminderen van de migratiestromen – en ook in ons dagelijkse levens volop profiteren van de vele positieve kanten. We moeten dan wèl de confrontatie aangaan met de partijen die profiteren van hoe de collectieve interacties bij globalisering en netwerksamenleving nu zijn georganiseerd. Daarvoor zullen we op nationaal en internationaal niveau veel intensiever moeten gaan samenwerken en zullen we onze halfslachtige houding op een aantal gebieden moeten loslaten. En dat vergt ook dat we ieder voor onszelf een keuze maken wat we willen: vooral individuele handelingsvrijheid of juist autonomie en grip op onze wereld en ons leven. Dat laatste kan alleen als we durven te kiezen voor samenwerking en loskomen van onze huidige houding waarin ‘eigenbemoeyenis’ en isolationisme de doorslag lijken te geven. Dat is de paradox waar we voor staan: voor meer grip moeten we durven loslaten, om te kunnen krijgen moeten we onszelf dúrven te geven. Zo niet, dan blijven we gekoloniseerd door onszelf als tovenaarsleerling.

Referenties

- Applebaum, A., *Autocratie bv. Over dictators en de redding van de democratie*, 2024
- Bannink, D., *Besturen zonder wij, in een samenleving zonder wij*, 2019
- Barabási, A-L., *Network science*, 2016
- Barthes, R., *Leçon inaugurale de la chaire de sémiologie littéraire du Collège de France, prononcée le 7 Janvier 1977*, 1978
- Baudrillard, J., *Pour une critique de l'économie politique du signe*, 1972
- Boeke, J.H., *Oosterse economie*, 1946
- Bouman, M. en A Dijkman, *De vlinder van de sociale huur*, in: Het Financieele dagblad, 17 april 2025
- Brink, G. van den, *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*, 2024
- Buijn, H. de, E. ten Heuvelhof, *Management in netwerken. Over veranderen in een multi-actorcontext*, derde, geheel herziene druk, 2007
- Buiten, G., *Samenwerkingsprofielen van politieke partijen. Analyse partijprogramma's Tweede Kamerverkiezingen 2023*, 2025
- Buiten, G., *Een frisse kijk op de zwevende kiezer. Een essay*, 2024
- Carchedi, G. en M. Roberts, *Capitalism in the Twenty-first century. Through the prism of value*, 2023
- Castells, M., *The rise of the network society. The information age: economy, society, and culture Volume I*, Second edition, 2010a
- Castells, M., *The power of identity. The information age: economy, society, and culture Volume II*, Second edition, 2010b
- Castells, M., *End of millennium. The information age: economy, society, and culture Volume III*, Second edition, 2010c
- Desai, M., *The wisdom of finance. How the humanities can illuminate and improve finance*, 2018
- Eeckhout, J., *De winstparadox. Waarom de macht van supersterbedrijven onze economie ondermijnt*, 2021
- Fehr, E. en U. Fischbacher, 'The nature of human altruism', *Nature* volume 425, pages 785–791 (2003)

Freeman, D., G. Meijerink en R. Teulings, *Handelsbaten van de EU en de interne markt*, CPB Notitie 2022

Galbraith, J.K., Armoede. *Eigenzinnige opvattingen van een eminent econoom over een wereldomvattend probleem*, 1979

Galbraith, J.K., *Anatomie van de macht*, 1983

Lanz, R, en S. Miroudot, *Intra-firm trade: patterns, determinants and policy implications*, OECD Trade Policy Papers, No. 114, 2011

Mellink, B. en M. Oudenampsen, *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*, 2022

Nelissen, N., P. de Goede en M. van Twist, *Oog voor openbaar bestuur. Een beknopte geschiedenis van de bestuurskunde*, 2004

NRC, Zuckerberg wil niet dat je dit boek leest, 16 mei 2025, 2025a

NRC, *Chatbot van Google bedreigt eigen verdienmodel*, 23 mei 2025, 2025b

NRC, *‘Mijn angst is dat mensen emotioneel afhankelijk raken van AI’*, 26 mei 2025, 2025c

Oosten, R. van, *Promotie: Ruben van Oosten*, in: Economisch-statistische berichten, 13 mei 2025a

Oosten, R. van, *Papers in the economics of platforms*, 2025b

Turchin, P., *Ultrasociety. How 10,000 years of war made humans the greatest cooperators on earth*, 2016

Turchin, P., *War and peace and war. The rise and fall of empires*, 2006

Wereldbank, *PovertyNet website*

Wessling, J., *Europa's uitdaging ligt binnen de eigen grenzen*, in: Economisch-statistische berichten, 9 mei 2025

West, G., *Scale. The universal laws of life and death in organisms, cities and companies*, 2017

Wynn-Williams, S., *Careless People. A story of where I used to work*, 2025

Woltring, N., *De marktconforme verzorgingsstaat. Nederlands neoliberalisme in de lange jaren negentig*, 2024